

DOSTIZANJE LISABONA

PROCENJIVANJE POTREBA ZA STRUČNIM
OSPOSOBLJAVANJEM I MOGUĆNOSTI ZA
OTVARANJE NOVIH RADNIH MESTA ZA SEOSKE ŽENE

unite for children

unicef

DOSTIZANJE LISABONA**PROCENJIVANJE POTREBA ZA STRUČNIM OSPOSOBLJAVANJEM
I MOGUĆNOSTI ZA OTVARANJE NOVIH RADNIH MESTA ZA SEOSKE ŽENE**

PRIŠTINA, FEBRUAR 2008

Ovaj izveštaj je sastavljen

uz velikodušnu pomoć UNICEF-a.

Autorsko pravo IKS.

Foto: Hazir Reka
Petrit Rrahmani

Design: XHAD Studio

ODRICANJE

Stavovi i mišljenja izneti u ovoj studiji ne odražavaju bezuslovno stavove i mišljenja UNICEF-a

SADRŽAJ

LISTA TABELA.....	4
SKRAĆENICE I AKRONIMI	5
ZAHVALNOST.....	6
METODOLOGIJA.....	7
REZIME	8
UVOD	11
POGLAVLJE I:	17
Posleratni bum	18
Posleratni sumrak	20
Tražite posao?	21
POGLAVLJE II:	25
Podujevo/ Podujevë.....	26
Orahovac/Rahovec.....	28
Srbica/Skenderaj.....	30
POGLAVLJE III:	35
Gubljenje obraza	36
Muški svet.....	39
Poželjne kvalifikacije	44
POGLAVLJE IV:	49
Van domašaja	52
POGLAVLJE V:	65
POGLAVLJE VI:	75
POGLAVLJE VII:	81
ANEKS I: PREDLOG ZA SISTEM OSNOVNOG	92
ANEKS II: TABELA POTREBA ZA KVALIFIKACIJAMA	94
ANNEX III: UZORAK ANKETE: ŽENE.....	95
ANEKS IV:	101
ANEKS V: MAPA KOSOVA	105

LISTA TABELA

Tabela 1	ILO 2007	15
Tabela 2	Urbana/Ruralna populacija u Podujevu/Podujevë, Srbici/Skenderaj, Orahovcu/Rahovec	28
Tabela 3	Broj firmi i zaposlenih.....	41
Tabela 4	Firme u vlasništvu žena u tri opštine.....	41
Tabela 5	Zaposlenost u javnom sektoru u opštinama Srbica /Skenderaj, Orahovac/Rahovec i Podujevo/Podujevë	44
Tabela 6	Nivo stručne spreme žena u javnom sektoru u Srbici /Skenderaj, Orahovcu/Rahovec i Podujevu/Podujevë	45
Tabela 7	Najveći privatni poslodavci žena	46
Tabela 8	Deset najpopularnijih poslodavaca	48
Tabela 9	Centar za stručno osposobljavanje u Mitrovici	55
Tabela 10	Udeo žena koje su pohađale kurseve u tri Centra za stručno osposobljavanje.....	57
Tabela 11	Najviši stepen obrazovnog postignuća registrovanih nezaposlenih	59

SKRAĆENICE I AKRONIMI

ABETS	Sistem za osnovno obrazovanje i osposobljavanje odraslih
CVET	Savet za stručno obrazovanje i osposobljavanje
ETF	Evropska fondacija za osposobljavanje
GDP	BDP, bruto domaći proizvod
GTZ	Nemačka organizacija za tehničku saradnju
IKS	Kosovska inicijativa za stabilnost
ILO	Međunarodna organizacija rada
IMF	MMF, Međunarodni monetarni fond
IOM	International Organization for Migration (Međunarodna organizacija za migracije)
ISCED	International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja)
KDSP	Kosovo Development Strategy and Plan (Strategija i plan razvoja Kosova)
KEK	Kosovo Energy Corporation (Kosovska energetska korporacija)
KFOS	Kosovo Foundation of Open Society (Kosovska fondacija za otvoreno društvo)
KFOR	Kosovo Force (NATO) (Kosovske snage)
MAFRD	Ministry of Agriculture, Forestry and Rural Development (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja)
MCYSNRA	Ministry of Culture, Youth, Sport and Non-Residential Affairs (Ministarstvo kulture, omladine, sporta i nerezidencijalnih pitanja)
MEF	Ministry of Economy and Finance (Ministarstvo ekonomije i finansija)
MEST	Ministry of Education, Science and Technology (Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije)
MLSW	Ministry of Labour and Social Welfare (Ministarstvo rada i socijalne zaštite)
MTI	Ministry of Trade and Industry (Ministarstvo trgovine i industrije)
NGO	Non-governmental organization (NVO, Nevladina organizacija)
OECD	Organization for Economic Cooperation and Development (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj)
OXFAM	Oxford Committee for Famine Relief (Oksfordski komitet za pomoć gladnima)
PTK	Post and Telecommunication of Kosovo (Pošta i telekomunikacije Kosova)
SASS	Strengthening Rural Advisory & Support Services (Jačanje savetodavnih i finansijskih usluga za razvoj ruralne privrede)
SIDA	Swedish International Development Cooperation Agency (Švedska agencija za međunarodni razvoj)
UNDP	United Nation Development Programme (Program za razvoj UN)
UNICEF	United Nations Children's Fund (Dečji fond Ujedinjenih nacija)
UNMIK	United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (Privremena administrativna misija UN na Kosovu)
VAT	value added taxes (PDV, Porezi na dodatu vrednost)
VTC	Vocational Training Center (Centar za stručno osposobljavanje)
WLP	Woman Literacy Programme (Program za opismenjavanje žena)

ZAHVALNOST

Ovaj izveštaj je pripremila Kosovska inicijativa za stabilnost (Inicijativa Kosovare për Stabilitet – IKS) koristeći kao izvor analitičke podatke koje je pripremila ekspert za obrazovanje, Luljeta Belegu-Demjaha. KIS je bila zadužena za sve istraživačke aktivnosti na terenu, analizu podataka, izradu nacrtu i prezentaciju. Luljeta Belegu-Demjaha je naročito proučavala aspekte nastavnog programa i kvalifikacija Programa za opismenjavanje žena koji finansira UNICEF. Celokupna uređivačka i analitička odgovornost leži na IKS.

Tim – u ime svih žena koje se danas suočavaju sa barijerama u obrazovanju i zapošljavanju u ruralnoj oblasti Kosova – želeo bi da zahvali UNICEF-u na Kosovu za preduzimanje inicijative da se pokrene pitanje zapošljavanja i potrebe za stručnim osposobljavanjem seoskih žena naručivanjem ovog izveštaja. Nadamo se da će nalazi i preporuke pomoći vladi Kosova i donatorskoj zajednici da osmisli strategije i planove za osnaživanje žena kroz obrazovanje i osposobljavanje i time promoviše pravedniji i održiviji razvoj u budućnosti. Obrazovanje za sve je ključ za smanjenje siromaštva, kao i socijalnu i ekonomsku koheziju.

Naša posebna zahvalnost ide Aferditi Spahiu, šefici UNICEF-ove Jedinice za obrazovanje u Prištini/Prishtinë i Kozeti Imami, referentu za Projekt obrazovanja. Zahvaljujemo im za njihovu neprekidnu podršku i pomoć tokom čitavog projekta.

Takođe bismo želeli da se zahvalimo osoblju u Ministarstvu obrazovanja, nauke i tehnologije i Ministarstvu rada i socijalne zaštite za njihov dragocen doprinos i podršku.

Naša osobita zahvalnost upućuje se svim opštinskim službenicima, nastavnicima, aktivistima NVO, ženama početnicama i preduzetnicama koje su posvetile svoje vreme i podelile svoje stavove i stručnost sa našim timom.

Na kraju, naša zahvalnost se proteže na učesnike koji su svojim komentarima doprineli preporukama za politiku tokom radionice aktera održane u Prištini/Prishtinë februara 2008. godine.

METODOLOGIJA

Analiza se zasniva na istraživačkoj metodologiji koja kombinuje pregled opširne literature sa kvalitativnim i empirijskim istraživanjem. Istraživanje na terenu vodio je multidisciplinarni tim od šest analitičara od jula 2007. do oktobra 2007.

Sadašnji izveštaj dobija činjenice iz preko 150 detaljnih intervjua vođenih sa kreatorima politike, stručnjacima, ženama početnicama i poslovnim akterima u opštinama Priština/Prishtinë, Podujevo/Podujevë, Prizren, Orahovac/Rahovec, Srbica/Skenderaj i Mitrovica. Detaljni intervjui sa ključnim izvestiocima su bitna odlika ove istraživačke metodologije što je demonstrirano upotrebom navodnika i ličnim pričama.

Intervjui su vođeni u polustrukturiranom formatu na osnovu dve ankete posebno namenjene za razumevanje kretanja tržišta rada i budućih kvalifikacija koje su potrebne lokalnim preduzećima i za identifikovanje prepreka koje sprečavaju žene da učestvuju u privredi. Ankete su bile dopunjene detaljnim intervjuiima i posetama na licu mesta. Nalazi ovog izveštaja su predstavljeni opisno, tabelarno i procentualno. Tri zajednice uzete kao uzorak razlikuju se po veličini (broj stanovnika varira od 72.490 do 131.300), geografskoj i privrednoj strukturi i visini dohotka. U kombinaciji, one dele mnoge od karakteristika tipičnih za ruralno Kosovo i predstavljaju presek pitanja i izazova. Uzorak ispitivanih firmi ide od prodavnica u kojima radi jedna žena do preduzeća sa 367 zaposlenih, od privatnih do društvenih kao i nedavno privatizovanih preduzeća. Ispitane firme su reprezentativna slika ruralnog privatnog sektora na Kosovu.

U skladu sa originalnim projektnim zadatkom, prvo poglavlje se sastoji od prikaza sadašnjih makroekonomskih pokazatelja i tendencija zapošljavanja. Poglavlje 2 i 3 se bave potrebama za stručnom spremom i kretanjima tržišta rada u tri reprezentativne opštine u zapadnom, centralnom i severoistočnom delu Kosova. Poglavlje 3 upoznaje čitaoca sa tradicionalnim gledištima koja ograničavaju izbor žena. Poglavlje 4 sadrži kritički osvrt na postojeće odredbe o stručnom osposobljavanju i programe za obrazovanje odraslih. Ono se takođe dotiče pitanja pristupačnosti, relevantnosti tržišta rada, planiranja budžeta za obrazovanje i osposobljavanje i rodne jednakosti. Poglavlje 5 sadrži ocenu UNICEF-ovog Programa za opismenjavanje žena i istražuje načine za napredovanje. U zaključnom poglavlju, bavimo se vezom između obrazovanja, zapošljavanja i migracije i predstavljamo viziju za budućnost. Preporuke za politiku su sažete u Poglavlju 7.

REZIME

Usred žestoke diplomatske borbe oko konačnog statusa Kosova, lako je izgubiti iz vida dugoročne izazove razvoja kojima se treba baviti bez obzira na političku budućnost Kosova. Ima pet pitanja od posebne važnosti koja kreatori politike zabrinuti oko Kosova ne mogu sebi dozvoliti da ignorišu:

- **Funkcionalna nepismenost je i dalje široko rasprostranjena.** Četrnaest procenata žena na selu u poređenju sa 4 procenta muškaraca na selu je nepismeno.¹ Drugih 12,5 procenata priznaje da su funkcionalno nepismeni.² Drugim rečima, jedna od četiri žene na selu ne ume da pročita lekarski recept, ne zna kako da glasa, kako da traži krštenicu iz opštine, da sabere cene na lokalnoj pijaci ili da svojoj deci čita priču pred spavanje.
- **Žene su najveći još neiskorišćeni ekonomski resurs Kosova.** Nemajući osnovnu pismenost i numeričku pismenost (veštinu baratanja brojevima i matematičkim veštinama), većina kosovskih žena je efektivno isključena sa tržišta rada. Dve od tri radno sposobne žene su ekonomski neaktivne; samo devet procenata žena ima posao sa platom. U međuvremenu, udeo žena koje poseduju firme je samo devet procenata.³ Situacija je čak dramatičnija među nisko-kvalifikovanim ženama gde je manje od pet procenata žena bez srednjoškolskog obrazovanja imalo posao 2006. godine.⁴
- **Ukoliko Kosovo ne ulaže više u svoje sopstvene ljude, nema nikakve šanse da postane konkurentna ekonomija u okviru Evropske unije.** Kosovu su hitno potrebne integrisane politike kako bi unela raznolikost u svoju ruralnu privredu i sredstva za ulaganje u razvoj ljudskog kapitala. Budućnost žena poljoprivrednica, omladine i manjina zavisi od njihove sposobnosti da unaprede produktivnost poljoprivrednog imanja, naprave uspešnu tranziciju ka zapošljavanju van poljoprivrede ili da stvaraju dohodak kroz samozapošljavanje. Ulaganja u ključne veštine i doživotno učenje predstavljaju rešenje. Propust da se unapredi mogućnost zapošljavanja žena sa sela držaće Kosovo zaglavljenim u začaranom krugu nerazvijenosti i ruralnog siromaštva.

1 UNICEF, Elena Galliano, Elena Volpi, i PRISM 'Obrazovanje u ranom detinjstvu i Program za opismenjavanje žena, Konačni izveštaj, Evaluacija na polovini projekta', 2004., str. 5.

2 MEST, UNICEF i SOK 'Rodna analiza na Kosovu/Kosovë', 2002., str. 7.

3 SOK, Broj registrovanih preduzeća i poreskih obveznika za firme čije su vlasnice žene 2006. godine, obezbedio Hysni Elshani, statistički analitičar SOK, septembar 2007.

4 SOK Društvena statistika, "Statistika tržišta rada 2006", str. 34.

- **Ključ za stabilnost na Kosovu leži u obrazovanju i povišenoj radnoj mobilnosti.** Kako se Kosovo kreće od agrarne privrede ka modernoj evropskoj privredi, višak poljoprivredne radne snage će morati da se pomeri sa naturalne proizvodnje u poljoprivredi ka nepoljoprivrednim poslovima zasnovanim na stručnosti. U dolazećim godinama, Kosovo nema nikakvu šansu da otvori dovoljno novih radnih mesta koja bi apsorbavala nezaposlene. Kosovu je potrebna spoljna pomoć kako bi se olakšao pritisak. Kao znak svoje posvećenosti stabilnosti i prosperitetu u regionu, Evropska unija treba da investira u obrazovanje i osposobljavanje na Kosovu i otvori svoje granice za privremenu migraciju sa Kosova. Bez ekonomskog ispusnog ventila za migraciju radne snage, Kosovo se može suočiti sa socijalnim nemirima i političkom nestabilnošću.
- **Kosovsko društvo – političari, civilno društvo, nastavnici, mediji i kreatori mišljenja** – moraju pažljivo da prouče kulturne stavove, tradicije i društvene norme koji propisuju ulogu i položaj žena i limitiraju njihove izbore i mogućnosti. Evropeizacija Kosova prvo mora početi u umovima i u domovima. Zakoni koji utvrđuju jednaka prava često nisu dovoljni da eliminišu uporne rodne nejednakosti. Oslanjanje se na privredni rast je takođe nedovoljno za bavljenje ekonomskim nejednakostima. Borba protiv predrasuda i ekskluzije je svačija odgovornost.

Cilj ovog izveštaja je da se obezbede nove ideje i inputi politike za određivanje sveobuhvatne strategije za osnaživanje žena kako bi aktivnije učestvovala u kosovskom društvu i privredi. Izveštaj traži da se podstakne nacionalna debata koja će istražiti vezu između ekonomskog razvoja, obrazovanja i mobilnosti rada. On takođe podiže svest ukazivanjem na prevladavajuće kulturne barijere i predrasude koje ograničavaju odluke žena.

Stoga, u ovom izveštaju se ne radi samo o ženama na selu, u njemu se, u suštini, govori o ekonomskoj budućnosti Kosova. Ako Kosovo istinski teži da se približi evropskim životnim standardima, promovisanje doživotnog učenja i razvoja ljudskog kapitala mora da zauzme centralno mesto u strategijama za ekonomski i socijalni razvoj.⁵

Obrazovanje i osposobljavanje su instrumenti za razvijanje one vrste društva kakvo Kosovo želi da bude u budućnosti. Obrazovanje je rešenje da se Kosovo napravi konkurentnim igračem u Evropi i da se pomogne kosovskom društvu da postane „evropsko“ u smislu rodne, socijalne i ekonomske jednakosti. Obrazovanje takođe igra važnu ulogu u konsolidovanju kosovske demokratije u povoju. Demokratija zavisi od aktivnog građanstva i sposobnosti ljudi da prave izbore zasnovane na poznavanju činjenica.

---

5 Evropska fondacija za osposobljavanje, Kosovo, ETF Plan saradnje sa Kosovom, 2007.

Izazov je ogroman, ali Kosovo ne treba da ponovo izmisli točak. Kada se Portugalija pridružila Zajednici 1. januara 1986., obrazovni nivoi postignuća su bili daleko niži od evropskog proseka. Prvih godina, postojan tok portugalskih sezonskih radnika odlazio je na sever u potrazi za poslom na gradilištima ili kao poljoprivredni radnici. Četrnaest godina kasnije, 23-24. marta 2000., Portugalija je bila domaćin istorijskog samita Evropskog saveta u Lisabonu. Ovde su evropski šefovi država svečano potvrdili da su ljudi glavna vrednost Evrope. Kada su pokrenule Lisabonsku strategiju, evropske vlade su se složile da bi Evropska unija do 2010. godine trebalo da postane „najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija sveta utemeljena na znanju, sposobna za održivi privredni rast, sa većim brojem poslova i boljim poslovima.“⁶

„Dostizanje Lisabona“ sažeto opisuje izazov koji očekuje Kosovo ali isto tako implicira da se kreatori politike mogu okrenuti Evropi radi inspiracije i smernica. Uz podršku proaktivne Evropske unije, moguće je načiniti ovaj kvantni skok. Do 2022. godine, kroz četrnaest godina, možda na Kosovo dođe red da bude domaćin nekog samita EU i da se strategija sa tog važnog događaja nazove po Prištini/Prishtinë.

UVOD

*'Obrazovanje može pomoći da se polože temelji za mir, izgradnju nacije, smanjenje siromaštva i privredni rast. Nije preterivanje kada se kaže da budućnost Kosova zavisi od toga šta i kako ulaže u obrazovanje svog naroda.'*⁷

Savremene ekonomije pokreću se informacijama i znanjem. Mučna je istina da slabost školstva i sistema osposobljavanja, te niski stepeni kvalifikacije na Kosovu deluju kao kočnica na privredni rast i razvoj. Kosovo je zaglavljeno u začaranom krugu sporog ekonomskog rasta, slabog razvoja privatnog sektora i ruralnog siromaštva.

Sa dohotkom po stanovniku od 1300 evra, Kosovo predstavlja ostrvo siromaštva u srcu Evrope.⁸ Sa samo 54 procenta ekonomski aktivne radno sposobne populacije, Kosovo ima najnižu stopu učešća radne snage u Evropi. Naturalna proizvodnja u poljoprivredi (za preživljavanje porodice) je još uvek najveći poslodavac; 85 procenata hrane proizvedene na Kosovu nikad ne dospe na tržište. Četrdeset pet procenata stanovništva na Kosovu živi ispod granice siromaštva – sa manje od 1,40 evra na dan.⁹ Registrovana nezaposlenost neumoljivo raste i, svake godine, dodatnih 30.000 mladića stupina tržište rada. Ekonomski rast u opsegu od 3,1 procenta, kako predviđa Ministarstvo finansija i ekonomije, nije ni približno dovoljan da se počne sa apsorpcijom postojećih nezaposlenih.¹⁰

Kosovu nedostaju finansijska sredstva, infrastruktura i ljudski kapital kako bi preokrenulo svoju ekonomiju bez pomoći izvana. Visoko zavisno od donacija i uvoza, Kosovo ne izvozi gotovo ništa na međunarodna tržišta. Samo 6,2 procenata uvoza pokriveno je izvozom; dve trećine državnih prihoda se prikuplja na granicama kao carina, akciza i PDV na uvoznu robu. Godine 2005., oko 6,5 procenata bruto domaćeg proizvoda (BDP) zavisilo je direktno od prisustva UNMIK-a. Glavna infrastruktura Kosova – od električne energije do puteva i sistema za navodnjavanje – je oronula a njen ljudski kapital je iscrpljen.

7 ETF, 'Plan saradnje sa Kosovom za 2007. godinu', str. 2.

8 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak 1, Makrobudžetski okvir, Nacrt, 17. jul 2007., str. 4

9 Svetska banka, Procena siromaštva na Kosovu: Ubrzavanje privrednog rasta radi smanjenja široko rasprostranjenog siromaštva, Svezak I, oktobar 2007.

10 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak 1, Makrobudžetski okvir, Nacrt, 17. jul 2007., str. 6

Funkcionalna nepismenost je široko rasprostranjena; 62 procenata odrasle populacije na Kosovu ima nizak stepen obrazovanja a samo 1 procenat je završio visoko obrazovanje.¹¹ Iako su stope nepismenosti pale ispod 5 procenata među mladima od 45 godina, nepismenost žena je još uvek tri puta veća nego kod muškaraca.¹² Nepismenost je posebno visoka među seoskim ženama, sa 14 procenata u poređenju sa 4 procenta seoskih muškaraca.¹³ Uključujući one koje jedva znaju da čitaju ili pišu, gotovo jedna od četiri seoske žene je funkcionalno nepismena.

Deo problema leži u nasleđu decenija diskriminacije i zanemarivanja. Od 1991. pa nadalje, obrazovanje je bilo centralno političko bojište. Osnovno obrazovanje, zagarantovano ustavom, nastavilo se u uslovima diskriminacije i segregacije. Podignuti su zidovi između srpskih i albanskih učenika i uvedene smene kako bi se držali odvojeno. Albansko srednje i visoko školsko obrazovanje odvijalo se tajno u privatnim kućama, ambarima i garažama. Paralelan sistem obrazovanja, koji se finansirao iz dobrovoljnih poreza uspeo je da zadrži 330.000 učenika u školama, ali veliki broj devojčica, naročito u ruralnim oblastima, potpuno je napustio školstvo.

Stope nepismenosti među ovom ' izgubljenom generacijom ' – mladih žena školskog uzrasta tokom 1990-tih – su tri puta više nego za muškarce. Oko 16 procenata žena starosti između 16 i 19 godina nije se uopšte školovalo; jedna četvrtina je završila samo četiri razreda osnovnoškolskog obrazovanja.¹⁴ Dve trećine žena najbolje radne sposobnosti (starosti od 25 do 64 godine) ima samo osnovnoškolsko obrazovanje ili manje.¹⁵

Međutim, deo problema takođe leži u propustu današnjih kreatora politike da obrazovanje shvate ozbiljno. Situacija je alarmantna; jedna od dve devojke napušta školu pre nego što napuni 18 godina.¹⁶ Dve od tri devojke napušta školstvo bez ikakve kvalifikacije.¹⁷ Procenjenih 12 procenata napušta obavezno školovanje a 28 procenata ne završava srednje obrazovanje.¹⁸ Naročito u pogledu obrazovanja devojčica, Kosovo daleko zaostaje za Evropom i zaostaje za većinom svojih suseda u regionu. Sa samo jednom od dve albanske devojčice koje produžavaju u srednje obrazovanje, stopa upisa devojčica u srednju školu je jedna od najnižih u Evropi.¹⁹

Široko rasprostranjeno siromaštvo se takođe pretvara u slabe obrazovne rezultate. U teoriji, školovanje je besplatno za sve, ali finansijsko opterećenje zbog plaćanja udžbenika, hrane i prevoza u potpunosti leži na porodici. Trideset četiri procenata mladih napušta školu iz ekonomskih razloga.

11 ETF, 'Izveštaj o saradnji sa Kosovom 2007', str. 2.

12 Kosovska opservatorija zapošljavanja i kvalifikacije, 'Integrisanje u Evropu: Strategija za učenje odraslih na Kosovu (2005-2015)', april 2004., str. 18.

13 UNICEF, 'Obrazovanje u ranom detinjstvu i Program za opismenjavanje žena, Evaluacija na polovini projekta', 2004., str.5.

14 MEST, UNICEF i SOK 'Rodna analiza na Kosovu/Kosovë', 2002., str. 2

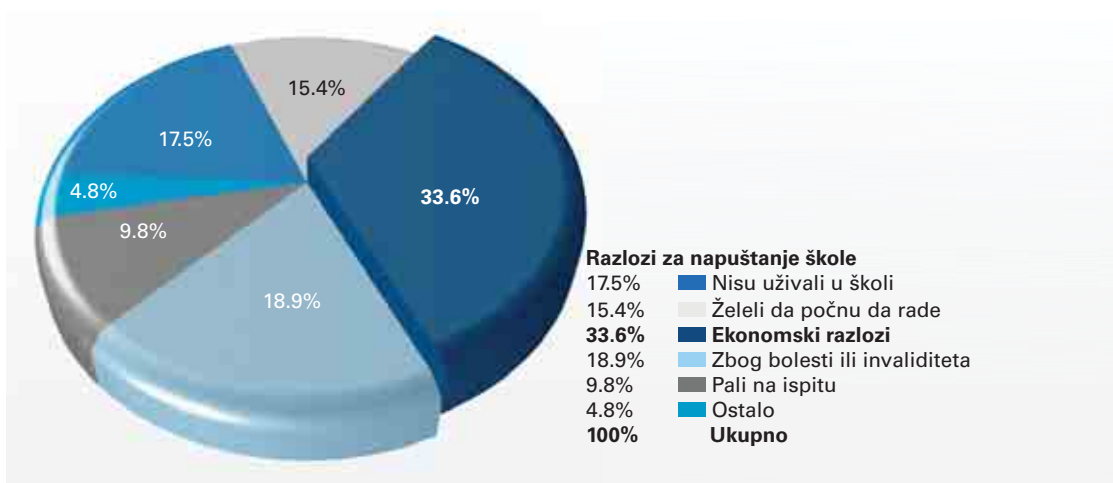
15 RIINVEST, 'Obrazovanje i ekonomski razvoj na Kosovu', Priština/ Prishtinë 2004.

16 ILO, ' Nacionalna analiza politike zapošljavanja za Kosovo ', neobjavljeno 2006.

17 Manje od jedne trećine 15- do 19-godišnjakinja učestvuje u obrazovanju i osposobljavanju; najniži nivo na Zapadnom Balkanu. Samo 1 u 5 svih 19- do 20-godišnjakinja nastavlja sa tercijarnim (fakultetskim) obrazovanjem. Dve trećine muške populacije ima bar srednjoškolsko obrazovanje, ali samo jedna trećina ženske. Izvor: ' Integrisanje u Evropu: Strategija za učenje odraslih na Kosovu (2005-2015), Kosovska opservatorija zapošljavanja i kvalifikacije, april 2004.

18 ILO, ' Nacionalna analiza politike zapošljavanja za Kosovo ', neobjavljeno 2006.

19 SOK Anketa – ispitivanje radne snage, 2002.

Tabela 1: ILO 2007²⁰

Velika razmera isključenja seoskih žena iz obrazovanja i doživotnog učenja šteti kosovskom društvu na mnogo raznih načina. Žene igraju važnu ulogu kao pedagozi i uzori a obrazovanje pomaže majkama da unaprede kognitivni razvoj svoje dece. Obrazovanje takođe pomaže ženskim poljoprivrednicima da usvoje tehnologije za unapređenje produktivnosti, da kontaktiraju sa savetodavnom službom u poljoprivredi, iskoriste poljoprivredne kredite i investiraju u aktivnosti koje proizvode dohodak. Obrazovanje je štit od ekstremnog siromaštva; upravo su domaćinstva koja vode žene najteže pogođena ekstremnim siromaštvom i lišavanjem. Obrazovanje osnažuje žene čineći ih finansijski manje zavisnim i socijalno manje osetljivim. Obrazovanje takođe omogućava ženama da aktivno učestvuju kao građanke i glasačice, što za rezultat ima veću stabilnost i socijalnu koheziju.²¹

Ovaj sadašnji izveštaj pažljivo razmatra uzroke visokih stopa napuštanja škole i niska obrazovna postignuća među seoskim ženama i pokušava da otkrije i naznači prepreke zapošljavanju žena u ruralnom delu Kosova. On istražuje kretanja tržišta rada i potrebe za stručnom spremom u tri ruralne opštine i procenjuje ulogu Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnologije (MEST) i Ministarstva rada i socijalne zaštite (MLSW) u osiguravanju ravnopravnog pristupa obrazovanju i stručnom osposobljavanju. On zaključuje da odgovorne institucije nisu uspele da ispune svoje obaveze sadržane u zakonima i strateškim dokumentima. MEST je posebno propustio priliku, služeći se Programom za opismenjavanje žena pokrenutim 2002. godine kao podlogom, da se efikasno bori protiv nepismenosti žena na selu. U međuvremenu, javne službe za zapošljavanje pod MLSW nisu uspele da integrišu žene u svoje programe za stručno osposobljavanje i ne reaguju na potrebe tržišta rada. Sa dve trećine žena bez posla, treba uraditi značajnu masu poslova da se ukinu ekonomske nejednakosti na osnovu polova.

20 UNMIK, PISG, ILO 'Kosovo, Akcioni plan za mlade', 2007, str. 29.

21 Izveštaj Svetske banke o istraživanju politike: 'Pobučivanje razvoja, Kroz rodnu jednakost u pravima, Resursi i glas', januar 2001. str. 100.

Nema brzog i adekvatnog rešenja u politici obrazovanja, stoga donatori i kreatori politike treba da budu strpljivi. Potrebno je neko vreme da ulaganja u obrazovanje i osposobljavanje donesu plodove i on zahtevaju dugoročno planiranje i angažovanje nekoliko ministarstava i aktera tokom dužeg vremenskog perioda. Ulaganje u obrazovanje i stručno osposobljavanje seoskih žena neće na čaroban način i odmah dovesti do masovnog zapošljavanja žena. Da bi Kosovo imalo izgleda da uspe da 'stigne do Lisabona' do 2022. godine, razvoj ljudskog kapitala danas mora biti nacionalni prioritet.

Kreatori politike na Kosovu treba da budu vizionari; ulaganje u obrazovanje i osposobljavanje polovine svog stanovništva, znači ulaganje u budućnost. Ima puno pozitivnih efekata od veće jednakosti među polovima. Kosovsko društvo će dugoročno izvući korist pošto više seoskih žena dobije šansu da steknu osnovne veštine i povise svoju sposobnost za zapošljavanje. Smanjivanjem jaza između polova u obrazovanju i stručnosti povećaćće se produktivnost, povisiti zarade seoskih domaćinstava i unaprediti socijalna kohezija.

Evropski kreatori politike takođe treba da budu vizionari i uvide da investiranje u kosovski ljudski kapital danas znači investiranje u buduću radnu snagu Evrope. U ličnom interesu Evrope je da pomogne tranziciju Kosova iz jednog agrarnog društva u konkurentnu, evropsku tržišnu ekonomiju. Bez dodatnog izvora sredstava za razvoj ljudskog resursa i bez srednjoročne migracije radne snage, za koje izveštaj ima argument, region rizikuje da ubrzano padne u sve veće ekonomske poteškoće i socijalne nemire. Na kraju, uspeh evropskog projekta na Kosovu će se meriti u učionicama, biroima za zapošljavanje i seoskim domovima.

POGLAVLJE I: OD EKONOMSKOG BUMA DO STAGNACIJE

U leto 1999. godine, kosovska privreda je bila u katastrofalnom stanju. Rezultat konflikta je bio 120.000 oštećenih ili uništenih domova. Poljoprivredni sektor je bio u ruinama a većina stoke je bila pokradena. Ključna javna infrastruktura, od puteva do škola bila je u neredu. Nedovoljno ulaganje i štete nanete ratom učinile su da većina javnih komunalnih službi, uključujući monopolskog isporučioaca električne energije, vodovodna i telekomunikaciona preduzeća, budu disfunkcionalna. Siromaštvo i teškoće su bili nadaleko i naširoko rasprostranjeni.

Kosovo je uvek bilo najsiromašniji jeo bivše Jugoslavije. Industrijalizacija je počela kasno i uglavnom se skoncentrisala na ekstraktivne industrijske grane, uključujući rudarstvo, metalurgiju i poljoprivredu. Nivoi dohotka po stanovniku 1981. godine iznosili su jednu trećinu jugoslovenskog proseka a zvanična stopa nezaposlenosti bila je blizu 40 procenata. Početkom 90-tih, industrijska proizvodnja se raspala, vraćajući Kosovo na agrarnu privredu. Diskriminatorno zakonodavstvo dovelo je do masovnog otpuštanja kosovskih Albanaca sa poslova u javnom sektoru. Uoči ove krize, porodice su se okrenule prirodnoj proizvodnji u poljoprivredi i migraciji. Šire porodične mreže su sve više bile zamena za državu. Početkom 1990-tih, procenjuje se da je 217.000 kosovskih Albanaca emigriralo, većinom u Nemačku i Švajcarsku. Do kraja 1990-tih, procenjenih pola miliona Kosovara je živelo u inostranstvu i slalo novac. Novac slat kući od sezonskih radnika obezbedio je bitnu ekonomsku zaštitnu mrežu, ali ona nije mogla da spreči pojavu pogubnih efekata političke i ekonomske represije. Do 1995., BDP po stanovniku je pao na manje od 400 US dolara.

Posleratni bum

U leto 1990. godine, 'rast' je u suštini počeo od nule. Jedna injekcija međunarodne pomoći i privatni prilivi pokrenuli su direktni posleratni bum u trgovini i izgradnji. Prvih godina, uz pomoć donatora i dijaspore, Kosovo je doživelo dvocifreni rast i do 2001., dohodak po stanovniku se popeo na 750 US dolara.²² Do 2005., MMF je procenio da je ukupna međunarodna potrošnja na Kosovo prešla 5 milijardi evra, pola od čega je potrošeno na međunarodne plate.²³ Zapošljavajući na svom vrhuncu 5242 lokalnih radnika (2001) i 5931 međunarodnog radnika (2002) i nabavljajući lokalnu robu i usluge, veliko prisustvo UNMIK-a pothranilo je potražnju za smeštajem, maloprodajom i uslugama.²⁴ Ispunjavajući međunarodnu i lokalnu potražnju, nikle su male prodavnice, restorani i kafići kao pečurke posle kiše. Do 2006. godine, broj registrovanih firmi je porastao na 55.884.²⁵

22 Svetska banka ' Javna potrošnja i institucionalna evaluacija na Kosovu ', Svezak I, 2006.

23 MMF, ' Kosovo: Orijentisanje politika ka rastu i razvoju ', 2005.

24 UNMIK Uzdanica Evropske unije, UNMIK-ov uticaj na kosovsku privredu, 2006.

25 MTI, 'Nje veshtrim statistikor i sektorit te ndermarrjeve- analize', 2007, str. 4.

Izuzev donatora, uštede vraćene u domovinu i novčane doznake slate kući od Kosovara koji su radili u inostranstvu su takođe u velikoj meri pospešile potrošnju i potražnju, naročito u gradnji i trgovini. Prvih godina, kosovska domaćinstva su dobijala više gotovinskog prihoda od rođaka u inostranstvu nego što su primali radeći na Kosovu. 2002. godine, Ministarstvo finansija i ekonomije je procenilo da je od ukupnog prihoda Kosova od 1570 miliona evra, 720 miliona evra došlo iz novčanih doznaka.²⁶ Na svom vrhuncu, strana pomoć i privatni prilivi u obliku štednje i doznake činile su gotovo polovinu BDP Kosova.

Prilivi iz donatorskog finansiranja i doznaka omogućili su Kosovu da uđe u jedan od najvećih trgovinskih deficita u svetu. Do 2003. godine, uvoz je porastao na 966 miliona evra, a do 2006. godine, ukupna vrednost uvoza je bila 1.241 miliona evra. Ipak, sa 77 miliona evra izvoza, samo 6,2 procenta uvoza je bilo pokriveno izvozom a metalni otpaci su i dalje sačinjavali glavni deo izvoza 'izvršenih na Kosovu'.²⁷ Ovo odražava neuspeh kosovskih prerađivačkih grana industrije da se oporave uprkos nedavnom porastu izvoza rudarskih i metaloprerađivačkih proizvoda. Redovni prekidi u isporuci električne energije su još uvek svakodnevna pojava, nepromenljivo izazvani tehničkim havarijama ili problemima sa gotovinskim prometom glavne elektrane. Isključenja koja traju po nekoliko sati i dalje postavljaju glavnu prepreku rastu i oteruju investitore.

Vlasnički sporovi i pravna neizvesnost je u stvari usporila privatizaciju sve do početka 2005. godine. Do juna 2007. godine, agencija za privatizaciju je zvanično ponudila 510 pravnih subjekata, potpisala 287 ugovora i stvorila 321 milion evra u prihodima od privatizacije.²⁸ Privatizacija ključnih industrija – kao što je Fabrika pocinkovanog lima u Vučitrnu/Vushtrri, Fabrika feronikla u Glogovcu/Gllogovc, nekoliko kamenoloma i nekoliko agroprerađivačkih radinosti – dovela je do bojažljivog rasta izvoza. Najbrže rastući sektori su rudarski sektor, agroprerađivačke delatnosti, drvna i metalna industrija. Izvoz prerađenog povrća se, na primer, udvostručio od 1 miliona na 2 miliona evra.²⁹

Zaista je došlo do blagog porasta u aktivnostima privatnog sektora poslednjih godina. MMF je procenio rast privatnog ulaganja u 2006. god. od 397 do 526 miliona evra.³⁰ Broj registrovanih firmi je takođe narastao za više od 5000.³¹ Zajmovi industrijskim delatnostima su se povećali za 3 procenta³² a zajmovi poljoprivredi porasli su sa 12,5 miliona na 16,5 miliona evra.³³ Zajmovi i šeme ulaganja takođe odražavaju pozitivan trend koji se okreće od privrede kojom dominiraju trgovina i usluge ka razvoju proizvodnih grana industrije koje otvaraju više radnih mesta. Proces privatizacije,

26 FIG, "Ka planu razvoja Kosova", avgust 2004, str. 8

27 UNMIK Uzdanica EU, od konsolidacije do održivosti, održavajući i poboljšavajući postignuća, Ekonomska perspektiva Kosova 2007, septembar 2007.

28 Isto kao prethodno

29 Savet za obrazovanje Evropskom savetu, Izveštaj o konkretnim budućim ciljevima koji se tiču sistema obrazovanja i osposobljavanja, februar 2001.

30 UNMIK Uzdanica EU, od konsolidacije do održivosti, održavajući i poboljšavajući postignuća, Ekonomska perspektiva Kosova 2007, septembar 2007.

31 Isto kao prethodno

32 Mesečna statistika Centralnog bankarskog autoriteta Kosova, januar 2007.

33 Centralni bankarski autoritet Kosova, Bilten, Struktura finansijskog sektora, br. 4, Priština/Pristinë 2006., str. 22.

međutim, privukao je malo stranih investitora i stvorio samo ograničen broj 'novih' poslova. Posao je takođe daleko od realizovanog, sa blizu 600 društvenih preduzeća koja još uvek čekaju da budu likvidirana. Zbog pravne nesigurnosti koja proističe iz nerešenog političkog statusa Kosova, prihodi od privatizacije ne mogu se upotrebiti za preko potrebna ulaganja u javnu infrastrukturu i razvoj ljudskog kapitala. Umesto toga, milioni se trenutno 'parkiraju' na računima stranih banaka.

Sve do danas, privreda Kosova je visoko osetljiva na spoljne ekonomske šokove. Period brzog rasta bio je kratkovečan. Uprkos nedavnom povećanju domaće naplate prihoda od poreza na dohodak, dve trećine državnih prihoda se još uvek naplaćuje na granicama u obliku carina, akcize i PDV na uvoz. Dva glavna izvora finansiranja koji su do sada podržavali krhki ekonomski bilans Kosova – donatorski prilivi i doznake – osetno će opasti u narednim godinama. Dvocifreni rast u neposrednom posleratnom periodu pratio je negativni rast 2002 i 2003. godine i rast blizu nule u 2005. godini.³⁴ 2006. godine, rast BDP je skočio unazad na skromna 3 procenta – jedva dovoljna da se poboljšaju životni standardi i preusmeri ekonomija.³⁵

Posleratni sumrak

Osam godina kasnije, bilans otrežnjava: posleratni bum je učinio malo u smislu strukturne promene i nije povećao produktivnost radne snage niti je promenio prirodu zaostale seoske privrede Kosova. Postignuta ekonomska dobit je krhka i ostavlja glavne razvojne izazove nerazmotrene. Ovi obuhvataju ukopanu visoku strukturalnu nezaposlenost, iscrpljenu zalihu ljudskog kapitala i propala glavna komunalna preduzeća i infrastrukturu.³⁶

Siromaštvo je veoma rasprostranjeno; prema najnovijoj Proceni siromaštva Svetske banke objavljene oktobra 2007. godine, 45 procenata populacije na Kosovu živi ispod linije siromaštva sa manje od 1,42 evra dnevno. Udeo ekstremno siromašnih – onih koji ne mogu da zadovolje svoje prehrambene potrebe – je 15 procenata.³⁷ Grupe koje su najviše ugrožene, prema Svetskoj banci, su seoska domaćinstva, domaćinstva sa više od sedam članova, domaćinstva koja vode žene, nezaposleni i niskokvalifikovani.

Siromaštvo na Kosovu je sve veće i veće na selu. Strukturno, izgleda da se malo toga promenilo u pet decenija socijalizma i gotovo jednoj deceniji pod međunarodnom upravom. Udeo populacije koji živi u ruralnim oblastima – oko 60 procenata populacije – je isti kao 1963. godine. Već 1979. godine, Svetska banka je opisala siromaštvo u Jugoslaviji kao 'uglavnom ruralno'.³⁸ Isto važi za Kosovo i danas. Dok je urbano siromaštvo opalo za 5 procenata, ruralno siromaštvo je poraslo.

34 Svetska banka, ' Javna potrošnja i institucionalna evaluacija na Kosovu ', Svezak I, 2006., str. 4

35 UNMIK Uzdanica EU, od konsolidacije do održivosti, održavajući i poboljšavajući postignuća, Ekonomska perspektiva Kosova 2007, septembar 2007, str. 4.

36 IMF, Kosovo: Orijentisanje politika ka rastu i razvoju, 2005., str. 2

37 Svetska banka, Procena siromaštva na Kosovu: Ubrzavanje privrednog rasta radi smanjenja široko rasprostranjenog siromaštva, Svezak I, oktobar 2007.

38 ESI, ' Sećenje užeta za spašavanje, Migracija, porodice i budućnost Kosova ', 18. septembar 2006., str.1

Poljoprivreda je još uvek najveći poslodavac na Kosovu; zapošljavajući oko 145.000 u poređenju sa oko 85.000 u nepoljoprivrednom privatnom sektoru.³⁹ Sektor muče nesigurne šeme zapošljavanja i niska produktivnost. Prosečna mesečna plata u poljoprivrednom sektoru je 88 evra u poređenju sa nacionalnim prosekom od 236 evra.⁴⁰ 2007. godine, prema Ministarstvu finansija i ekonomije, osnovna poljoprivreda i agrobiznis zajedno su činili 40 procenata BDP.⁴¹ 2004. godine, poljoprivreda je činila 16 procenata vrednosti ukupnog izvoza.⁴² Poljoprivreda je predominantno malih razmera, sa prosečnim poljoprivrednim gazdinstvom manjim od 2 hektara. Osamdeset pet procenata hrane proizvedene na Kosovu nikada ne stigne na tržište. Ima manje od 1800 komercijalnih gazdinstava.⁴³ Imajući na umu postojeće prirodne resurse na Kosovu, osnovna poljoprivreda i agrobiznis ne mogu da podrže kompletno zapošljavanje čitave ruralne radne snage.⁴⁴ Takođe, ne može doći do porasta produktivnosti u poljoprivrednom sektoru bez znatnog smanjenja radne snage.

Diversifikacija ruralne privrede Kosova, zahteva, međutim, usvajanje novih veština i kvalifikacija kroz obrazovanje i osposobljavanje ruralne populacije Kosova. Među 450 domaćinstava intervjuisanih u pripremi Strategije za obrazovanje seoskog stanovništva 2004., tri četvrtine odrasle populacije je imalo manje od srednjoškolskog obrazovanja a polovina tih nije se školovala ili je završila manje od osam razreda osnovne škole. Samo 4 procenta domaćinstava je učestvovalo u programima obrazovanja ili osposobljavanja odraslih. Problem ne leži u potražnji već u ponudi; potražnja za neformalnim obrazovanjem odraslih u ruralnim oblastima u velikoj meri nadmašuje ponudu. Usluge neformalnog obrazovanja odraslih i doživotnog učenja su nekoordinisane, organizovane na ad hoc bazi i stižu do veoma malo ljudi.⁴⁵

Tražite posao?

Jedini najveći izazov za Kosovo je kako stvoriti više poslova i bolje poslove. Situacija sa zapošljavanjem je dramatična. Sa samo 54 procenata onih koji rade, Kosovo ima najnižu stopu učešća radne snage u Evropi. Sedamdeset četiri procenta muškaraca i samo 33 procenta žena je ekonomski aktivno. U apsolutnim brojkama, 326.026 osoba, uključujući 152.198 žena (47 procenata) bilo je zvanično registrovano kao nezaposleno decembra 2006. godine. Ovo donosi zvaničnu stopu nezaposlenosti od 42 procenta.⁴⁶ Blizu 90 procenata registrovanih nezaposlenih su dugoročno nezaposleni, bez ikakvih izgleda da nađu posao u bliskoj budućnosti. Nezaposlenost omladine i žena uzdiže se iznad 60 procenata. Dodatnih 30.000 mladih ljudi svake godine uvećavaju redove onih koji traže posao.

39 MEST, MAFRD, FAO ' Strategija za obrazovanje ruralnog stanovništva na Kosovu ', str. 24.

40 Isto kao prethodno.

41 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak 1, Makrobudžetski okvir, Nacrt, 17. jul 2007.

42 Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Poljoprivredni master plan, 2006.

43 MEST, MAFRD, FAO ' Strategija za obrazovanje ruralnog stanovništva na Kosovu ', 2004-2009. str. 24.

44 Isto kao prethodno, str. 25.

45 Isto kao prethodno, str. 6.

46 Oba podatka o ' nezaposlenosti ' ublažuju stvarni broj nezaposlenih dok preuveličavaju broj onih koji aktivno traže posao. Sadašnje zakonodavstvo zahteva da svako ko traži da podnese molbu za socijalnu pomoć mora da prijavi svakog radno sposobnog člana porodice kao nezaposlenog. Veliki broj žena i omladine, koji aktivno ne traže posao, prijavljen je kao nezaposlen. U međuvremenu, pošto nema naknada za nezaposlenost, ogroman broj obeshabrenih i nezaposlenih se ne prijavljuje kao nezaposlen.

Kosovu su očajnički potrebni poslovi i prihodi, ali nije verovatno da će se doživeti ona vrsta rasta koja bi bila potrebna da se njegovo stanovništvo izvuče iz siromaštva i smanji rastući broj nezaposlenih. Poljoprivredni sektor ne može da podigne produktivnost ili postane efikasniji osim ako ne počne da odbacuje radnu snagu. Poslovi u glavnim komunalnim preduzećima, uključujući veće poslodavce kao što su pošta i telekomunikacije ili elektrana, verovatno će biti izostavljeni u procesu prestrukturiranja. Javni sektor, koji zapošljava oko 76.000 ljudi, obavezao se da smanji zapošljavanje u javnom sektoru za 3000 radnika u roku od tri godine.⁴⁷ Ovo ostavlja teret otvaranja novih radnih mesta privatnom sektoru. Privatni sektor Kosova ostaje predominantno trgovina, nisko akumulativna i suviše malih razmera da bi stvorila dovoljno poslova novostvorene vrednosti.

Sa glavnim prestrukturiranjem koje tek treba da dođe, MMF je zaključio da ' bi bilo nerealno da kreatori politike planiraju da brzo smanje nezaposlenost.⁴⁸ Strategija i plan za razvoj Kosova (KDSP), razrađivana preko 18 meseci intenzivnih konsultacija, sadržavala je dva scenarija rasta za period 2007-2013. godine. Optimistički scenario predvideo je prosečan godišnji rast u opsegu od 6 procenta, kumulativnu donatorsku pomoć od 1,4 miliona evra i veća ulaganja u energetske i transportni sektor. Čak i prema ovom optimističkom (i veoma nerealnom) scenariju rasta zasnovanom na izvozu energije, privreda Kosova bi bila u stanju da otvori samo 100.000 novih radnih mesta.⁴⁹ Drugim rečima, 2013. godine, prosečni stanovnik Kosova bi bio onoliko siromašan a apsolutni broj nezaposlenih ljudi bi bio onoliko visok kao što je danas.⁵⁰

Sa rastom u opsegu od 3,1 procenta, kao što je predvidelo Ministarstvo finansija i ekonomije, prosečan stanovnik ili stanovnica Kosova bi bili čak siromašniji 2013. godine nego što su danas.⁵¹

Zaštitna mreža

Kosovo je uvek bilo čisti izvoznik radne snage. Čak i na vrhuncu uspeha jugoslovenskog socijalizma, u vreme kad je Kosovo bilo jedan od glavnih korisnika Jugoslovenskog fonda za razvoj, otvaranje novih radnih mesta nije moglo da drži korak sa rastom populacije. Nikada više od 22 procenta radno sposobnog stanovništva nije imalo posao van prirodne proizvodnje u poljoprivredi.⁵² Tokom 1990-tih, posle masovnog otpuštanja Albanaca i kasnijeg ekonomskog sunovrata, migracija je postala važna zaštitna mreža naročito za ruralne porodice. Na svom vrhuncu, procenjenih pola miliona Kosovara živelo je u inostranstvu i slalo novac.

47 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak 1, 30. maj 2007, Nacrt, str. 17.

48 Kosovo: Orijentisanje politika ka rastu i razvoju, MMF, 2005., str. 2

49 Strategija i plan za razvoj Kosova, decembar 2006., Nacrt

50 Strategija i plan za razvoj Kosova, decembar 2006., Nacrt

51 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak 1, Makrobudžetski okvir, Nacrt, 17. jul 2007.

52 ESI, ' Sečenje užeta za spašavanje, Porodice, migracija, i budućnost Kosova ', septembar 2005., str.18.

Važnost novčanih doznaka je viđena u periodu koji je usledio neposredno posle rata. Štednja koja se vraćala u domovinu i novčane doznake iz dijaspore kosovskih Albanaca pomogle su da se podstakne impresivan razvoj gradnje. Za kosovske migrante se smatralo da su posebno velikodušni. Upoređujući imigrante iz Albanije, Makedonije i sa Kosova u Belgiji, Italiji, Nemačkoj i Ujedinjenom Kraljevstvu, IOM je utvrdio da su kosovski imigranti imali najveću tendenciju slanja novca sa oko 63 procenata u poređenju sa 47 procenata među Albancima i 32 procenta među Makedoncima.⁵³

Drastičan obrt u migracijskim obrascima posle rata iznenada je dokrajčio period migracije. Masovno vraćanje kosovskih Albanaca posle rata – delimično dobrovoljno, delimično silom – imalo je dubok efekat na seoska domaćinstva. Do 2004. godine, nivo novčanih doznaka primljenih iz inostranstva pao je na 123 miliona evra.⁵⁴ Kako su prosečne novčane doznake opale sa 58,83 na 41,65 evra – pad od 25 procenata u jednoj jedinoj godini – prosečni prihodi domaćinstava u ruralnim oblastima spali su za četvrtinu između 2003. i 2004. godine.

Sudbina porodice Maksuti u Srbici/Skenderaj je tipična za seoske porodice koje zavise od novčanih doznaka. Do sela Ljubovac/Lubovc može da se dođe samo neravnim, zemljanim putem. Tokom rata, selo je pretrpelo veliku štetu. Od nekih 200 kuća danas je ostalo samo 80. Većina porodica živi od kombinacije poljoprivrede, doznaka i socijalne pomoći. 1995. godine, muž Makfire Maksuti migrirao je u Nemačku; ona je došla za njim godinu dana kasnije. Po njihovom povratku iz Nemačke 2001. godine, umesto kuće, porodica je našla samo spaljen kostur građevine. Muževljeva plata od 150 evra nije bila dovoljna da se ponovo izgradi život posle rata i izdržava porodica. Početkom 2007. godine on je ponovo otišao radi posla u Švedsku, a sada šalje oko 250 evra svakog meseca doznakama. Njegova 43-godišnja žena živi sama sa njihovim 13-godišnjim sinom i dve kćerke stare 10 i 15 godina. Bez ovih doznaka, porodica bi najverovatnije zavisila od socijalne pomoći.⁵⁵

Danas, prema Svetskoj banci, 1 od 5 Kosovara ima barem jednog člana domaćinstva koji je migrant u inostranstvu. Sve više i više, razlika između 'bogatih' i 'siromašnih' seoskih domaćinstava zavisi od toga da li domaćinstvo ima ili nema pristup doznakama. Jedini izlaz za mnoge mladiće na selu je da se ožene 'devojkom sa papirima', što znači devojkom koja ima boravišnu dozvolu ili pasoš neke druge zemlje. S obzirom na nestabilnu situaciju na kosovskom tržištu ruralne radne snage, migracija radne snage ostaje najefikasniji instrument za smanjenje siromaštva i stabilizaciju privrede. Novčane doznake i migracija radne snage obezbeđuje zaštitnu mrežu koja čuva seoska domaćinstva od daljeg tonjenja u siromaštvo. Realnosti na konkretnim mestima kao što su selo Ljubovac/Lubovc u opštini Srbica/Skenderaj biće predmet narednog poglavlja.

53 Zana Vath i Richard Black, Migracija i smanjenje siromaštva na Kosovu, radni dokument, 2007, str. 18

54 ESI, 'Sečenje užeta za spašavanje, Porodice, migracija, i budućnost Kosova', septembar 2006., str.8.

55 Intervju sa Makfire Maksuti, nastavnica u programu za opismenjavanje žena, Ljubovac/Lubovc, Skenderaj, avgust 2007

POGLAVLJE II: RURALNE REALNOSTI

Podujevo/Podujevë, Orahovac/Rahovec i Srbica/Skenderaj su tri tipične ruralne opštine. Sa kombinovanom populacijom od 277.490, one čine približno 15 procenata sveukupne populacije Kosova.⁵⁶ Po veličini, one rangiraju od opštine Srbica/Skenderaj u centralnom Kosovu sa 72.490 stanovnika do Podujeva/Podujevë na severoistoku Kosova sa 131.300 stanovnika. Sve tri opštine su pretežno ruralne i porodična poljoprivredna dobra su glavni oslonac lokalnih privreda.

Priroda prirodne proizvodnje u poljoprivredi i visoka zavisnost od migracije radne snage pomogle su očuvanju tradicionalnih porodičnih struktura. Prosečna veličina domaćinstva – od 7,6⁵⁷ članova u Srbici/Skenderaj do 7,9 u Podujevu/ Podujevë⁵⁸ - je iznad kosovskog proseka od 6,2 člana po domaćinstvu. Najveći urbani centar – grad Podujevo/Podujevë – ima manje od 45.000 stanovnika.⁵⁹

**Tabela 2: Urbana/Ruralna populacija
Podujevo/Podujevë, Srbica/Skenderaj, Orahovac/Rahovec**

Opština	# sela	# urbana populacija	% ruralna populacija
Podujevo/Podujevë	78	45,000	oko 70%
Orahovac/Rahovec	35	23, 200 ⁶⁰	oko 70%
Srbica/Skenderaj	52	7,200	oko. 90 %
Ukupno	165	75400	

Podujevo/ Podujevë

Smešteno na severoistoku Kosova, Podujevo/Podujevë od Prištine/Prishtinë deli put koji svakodnevno pređe putnik sa sezonskom kartom. Nekih 78 sela i grad Podujevo/Podujevë prostiru se na 663 km², što ga čini trećom po veličini opštinom Kosova. Putna mreža koja prolazi kroz opštinu je relativno dobra za kosovske standarde – asfaltirana, sa samo manjim neravninama i rupama. Za putovanje do Prištine/Prishtinë treba između 40 minuta i jednog sata; ima čestih autobusa i minibusu koji povezuju oba grada; pruge ne funkcionišu.

56 Ukupan broj stanovnika po mestima: Orahovac/Rahovec – 73.700 (OSCE Opštinski profil, 2002, str. 2.); Srbica/Skenderaj – 72.490 (MA Strategija za ekonomski razvoj u opštini Srbica/Skenderaj 2005-2010); Podujevo/ Podujevë – 131.300 (OMIK MP-Podujevo 2004, str.2); Populacija Kosova – pretpostavljajući da je ukupan broj stalno nastanjenih 1,85 miliona stanovnika.

57 MA Srbica/Skenderaj, UNDP, EDA, Strategija za ekonomski razvoj u opštini Srbica/Skenderaj 2005-2010, str. 7, Prosečna veličina domaćinstva: 7-8.

58 USAID/KIPRED, 'Opštinski profil Podujevo', str. 3.

59 Isto kao prethodno, str. 2: procenjeno 35.000 do 45.000 stanovnika

60 OSCE Opštinski profil, Podaci od odeljenja za urbanizam, novembar 2002., str. 2.

Jedan od najvećih vodnih resursa Kosova, veštačko jezero Batlava/Batllavë, se takođe nalazi u Podujevu/ Podujevë. Tokom leta ono privlači gomile posetilaca sa čitavog Kosova. Ironično, po čitavoj opštini, baš kao i u mnogim drugim kosovskim gradovima i selima, isključenja vode su redovna, i danju i noću. Rat je takođe uzeo svoj danak od Podujeva/ Podujevë. Oko 37 procenata kuća bilo je ili potpuno ili ozbiljno oštećeno. Ratna šteta se procenjuje na 350 miliona evra. Nekih 200 privatnih preduzeća osnovanih 90-tih uništeno je tokom rata.

Grad Podujevo/Podujevë izgleda siromašno; radnice sa po jednim zaposlenim čovekom, od kojih mnoge nisu čak ni registrovane, poređane duž njegovih sivih, prašnjavih ulica, prenatrpanih nasumice parkiranim starim automobilima. Sve više preduzimača čeka po nekoliko meseci da vidi kako ide posao pre nego što odluče da ga registruju. I zaista, zamena prodavnica je velika sa firmama koje se zatvaraju u pomanjkanju profita. Većina firmi je u porodičnom vlasništvu. Većina zapošljavanja se odvija u okviru velikih širih porodica. „Ne možeš zaposliti nepoznate ljude kada imaš puno članova svoje sopstvene porodice koji traže posao“ , objašnjava Bashkim Osmani, vlasnik preduzeća Laberioni. Laberioni je proizvođač bezalkoholnih pića i jedan od najvećih privatnih poslodavaca u Podujevu/ Podujevë, koji obezbeđuje posao za pedeset troje ljudi.

U smislu regularnih radnika, najveći proizvođač u Podujevu/Podujevë je sada Zahir Pajaziti, bivše društveno preduzeće poznato kao FAN, koje proizvodi čeličnu armaturu za građevinarstvo. Zahir Pajaziti je privatizovan 2006. godine i danas zapošljava 200 ljudi. Drugi najveći proizvođač je bivša fabrika opeke (ciglana), sada preimenovana u Euroblok, sa 100 zaposlenih. Nema žena na koje se može naići na spratovima fabrike; od 300 zaposlenih u Zahir Pajaziti i Euroblok-u samo je osam žena. Ovo odražava opštu tendenciju na Kosovu. Pod socijalizmom, udeo žena zaposlenih van svojih kuća bio je oko 23 procenata.⁶⁴ Većina žena zaposlenih u proizvodnji mogla je da se nađe u tekstilnoj industriji i industriji odevnih predmeta, kao što je preduzeće Kosovatex u Prištini/ Prishtinë ili Emin Duraku u Đakovici/ Gjakovë. Sa gotovo potpunim kolapsom tekstilnog i odevnog sektora, zapošljavanje žena u industriji nestalo je u zaboravu. Prema ispitivanju koje je vodio Fond za razvoj UN za žene, udeo žena zaposlenih u industriji je spao na 3,1 procenat.⁶⁵ Industrijska četvrt Podujeva/Podujevë više nije mesto gde se može naći najveći poslodavac iz privatnog sektora koji zapošljava žene već u selu Perane/Peran, oko 3 kilometra istočno od grada.

Agroproduct Commerce, koji poseduje porodica Shabani, datira iz 1991. Preduzeće je specijalizovano za sakupljanje, probiranje i pakovanje pečuraka za izvozna tržišta. Pored njegovog stalnog osoblja od osmoro, uključujući 2 žene, svake jeseni Agroproduct Commerce zapošljava do 400 sezonskih radnika na 3-4 meseca tokom sezone pečuraka. Avni Shabani ispričao je IKS o poteškoćama u nalaženju ženske sezonske radne snage posle rata. U prvo vreme bilo je velikog opiranja, ali kad je

61 Intervju sa Bashkimom Osmanijem, vlasnikom fabrike za proizvodnju pića Laberion, Podujevo/Podujevë, 2007.

62 Intervju sa Selimom Deshishkuom, suvlasnikom preduzeća Zahir Pajaziti, Podujevo/ Podujevë, 2007.

63 Intervju sa Shpejtimom Beselicom, šefom finansija, preduzeća Euroblok, Podujevo/ Podujevë, 2007.

64 Grate ne Pune, Situata dhe mundesite ekonomike per grate ne Kosove, citirana Godišnja statistika iz 1989. godine, fusnota 36, str. 67.

65 Grate ne Pune, Situata dhe mundesite ekonomike per grate ne Kosove, 2000, str. 50.

jednom zaposlena prva grupa žena bez problema, žene sada čine oko 80 procenata ukupne sezone radne snage. Nekolicina žena koje zarađuju dodatan dohodak kroz sezonsko zapošljavanje u Agroprodukt-u potiče iz sela Dobri Dol/Dobridoll.⁶⁶

Selo Dobri Dol/Dobridoll leži na ravninama Laplje doline, 7 km od centra Podujeva/Podujevë i 5 km od srpske granice. Glavni put sela je asfaltiran dok su bočne ulice prljave staze nasute troskom. Dobri Dol/Dobridoll nema pristup javnom vodosnabdevanju a samo pola sela je priključeno za lokalni kanalizacioni sistem. Naročito zimi, nestašice struje, kao i u ostalom delu Kosova, javljaju se svakodnevno i traju po nekoliko sati.⁶⁷

Dobri Dol/Dobridoll je tipično za 78 podujevskih sela. Pre rata glavna privredna aktivnost bila je poljoprivreda, većinom pšenica, kukuruz i krompir. Od rata, od 170 domaćinstava u selu samo nekoliko porodica još uvek obrađuje zemlju za sopstvenu potrošnju. Procenjuje se da opština Podujevo/Podujevë ima 34.214 ha poljoprivrednog zemljišta, ali bez stupanja na snagu zakona o zoniranju, mnoga polja su pretvorena u gradilišta a mnogo poljoprivredne zemlje leži napušteno zbog nedostatka interesa i nerentabilnosti.

Jedini "poslodavci" u selu su seoska osnovna škola, benzinska pumpa i četiri male prodavnice. Većina seljana u Dobrom Dolu/Dobridoll pokušala je da nađe plaćeni posao u obližnjem Podujevu/Podujevë ili Prištini/Prishtinë. Neki seljani rade za opštinsku upravu u Podujevu/Podujevë, Kosovsku policijsku službu, KEK, Univerzitetsku bolnicu u Prištini/Prishtinë i seosku školu ili sezonski za fabriku pečuraka Agroproduct Commerce.

S obzirom na vidljivo odsustvo poslovne dinamike u gradu Podujevu/Podujevë i okolnim selima kao što je Dobri Dol/Dobridoll, visoka stopa nezaposlenosti ne dolazi kao iznenađenje; oko 48 procenata muškaraca i 73 procenata žena je nezaposleno. Sa pet procenata nepismenih među muškarcima i 16 procenata među ženama, opština Podujevo/Podujevë se takođe rangira kao poslednja na Kosovu u smislu obrazovnog umeća.⁶⁸

Orahovac/Rahovec

Opština Orahovac/Rahovec se nalazi u plodnoj Dukagjinskoj/Dukagjini dolini na zapadnom Kosovu. Zbog svoje blage klime, zapadno Kosovo je tradicionalno jako u agropreparadi, naročito hortikulturi i vinu. Opština Orahovac/Rahovec je poznata po svojoj predivnom krajoliku, koji se prostire na 276 km². Grad Orahovac/Rahovec je takođe čuven po svom jedinstvenom orahovačkom dijalektu, mešavini albanskog, bugarskog i srpskog jezika. Vožnja od Prištine/Prishtinë do Orahovca/Rahovec

66 Intervju sa Avnijem Shabanijem, direktorom Agroprodukt Commerce, Podujevo/ Podujevë/, 2007.

67 Intervju sa Jusufom Gashijem, starešinom sela Dobri Dol/Dobridoll, avgust 2007.

68 UNDP, Izveštaj o razvoju čovečanstva, 2004, str. 110.

traje nekih sat i po, što – s obzirom da je razdaljina samo 64 km – dosta govori o stanju puta. Kako se približavate opštini, zelena brda i vinogradi otvaraju se sa obe strane a u vreme žetve, poljoprivrednici stoje duž ulica, izlažući svoje voće i povrće na improvizovanim malim tezgama za uličnu prodaju.

Poljoprivreda je glavna privredna aktivnost u Orahovcu/Rahovec. Poljoprivredno zemljište zauzima gotovo 50 procenata (14.000 ha) ukupne površine i dobra je za obrađivanje. Oko 6900 ha se koristi za pšenicu, 3400 ha za grožđe, a 3700 ha za voće i povrće. Oko dve trećine od 73.700 stanovnika koji žive u 35 sela Orahovca/Rahovec, zarađuje svoj dohodak od poljoprivrednih aktivnosti.

Orahovac/Rahovec ima dugu istoriju uzgajanja vinove loze i prerade grožđa. Arheološki nalazi potvrđuju da je vinova loza uzgajana u ovoj oblasti još u prvom veku. Industrijska prerada grožđa uvedena je 1953. godine, osnivanjem državne vinarije „Orahovac/Rahovec“. Tokom 80-tih, zapošljavanje je dostiglo svoj vrhunac od 1200 a najveći deo vina se izvezio u rinfuzi (neupakovan) u Nemačku i druge evropske zemlje.⁶⁹ Instalirani kapacitet iznosi oko 36.000 tona, ali vinogradi trenutno funkcionišu dosta ispod svojih kapaciteta. Privatizovana 2006. godine i zapošljavajući 294 ljudi, vinarija Orahovac/Rahovec (koju je njen novi vlasnik preimenovao u “Kameni zamak”) je jedan od najvećih poslodavaca ove opštine i trenutno proizvodi nekih 2 miliona litara vina.

Pored vinarije, još jedan veliki proizvođač i poslodavac je mlin M&Silosi u selu Zrze/Xërxë, takođe nedavno privatizovan. Mlin je ponovo počeo sa proizvodnjom početkom 2007. godine, a sada proizvodi nekih 300 tona, oko polovine svog kapaciteta, za 24 časa. Fabrika je savremena; njena zgrada je renovirana a njene hale su opremljene najnovijom tehnologijom donetom iz Italije.⁷⁰

Korenica je još jedno proizvodno preduzeće koje se nalazi u selu Zrze/Xërxë. Korenica, smeštena u privatizovanim halama SOE 18 Nentori u selu Zrze/Xërxë, proizvodi drvena i PVC vrata i prozore kao i prefabrikovane podne ploče. Od njenih 52 zaposlenih, tri su žene. Jedna od baš prvih SOE koje je trebalo privatizovati nalazi se u selu Bernjake, na pola puta između Orahovca/Rahovec i sela Zrze/Xërxë.

Osa Termosistemi, privatizovana 2003. godine, specijalizovana je za proizvodnju raznih rashladnih sistema, frižidera, menjivača toplote, solarnih kolektora i radijatora. Zaposlenost je povećana sa 15 radnika na 56 kako je danas, uključujući dve žene. Još jedno preduzeće koje proizvodi plastiku,

Spektri-18 Nentori, takođe privatizovano 2003. godine, bori se da nađe kupce i prodajna mesta za svoje proizvode. Specijalizovano za proizvodnju raznih plastičnih pakovanja, uključujući kese, flaše i kontejnere, njeno osoblje se smanjilo sa 182 radnika posle rata na 50 danas. Novi vlasnik rekao je

69 Intervju sa Agronom Alickajem, sekretarom u vinariji Kameni zamak, bivša SOE Orahovac/Rahovec, Orahovac/Rahovec, 2007.

70 Intervju sa Hajdarom Vuciternom, direktorom proizvodnje u Mlinu M&Silosi, Zrze/Xërxë, Orahovac/Rahovec, 2007.

71 Intervju sa Sahadetom Latifi-Osa, suvlasnicom Osa Termosistemi, July 2007.

IKS da je privatizacija iscedila svu njegovu ušteđevinu, ostavljajući ga sa suviše malo para da ulaže u nove tehnologije i proizvodne kapacitete. U poređenju sa 6000 tona plastičnih proizvoda koje je proizvodilo pre rata, sadašnji kapacitet preduzeća je 30 tona mesečno. S obzirom da je privatizacija u Orahovcu/Rahovec generalno uspela da sačuva radna mesta, ona ipak nije pomogla da se ostvari jako potrebno zapošljavanje žena, naročito u selima kao što je Zočište/ Zoçishtë.

Ugneždeno na brdovitom terenu na vrhu visokokvalitetnog zemljišta i vinograda, Zočište/Zoçishtë je relativno dobro razvijeno selo, 7 km od grada Orahovac/Rahovec. U smislu bazne infrastrukture, Zočište/ Zoçishtë ima jednu osnovnu školu (razredi 1-9), i mali dom zdravlja koji trenutno ne radi. Činjenica da se srpski pravoslavni manastir nalazi pored seoske džamije, pomogla je da se privuče donatorsko finansiranje. 2003/04. godine, izgrađen je novi vodovod uz pomoć OXFAM-a i uz učešće lokalne zajednice; 2004. godine, donatori su pomogli da se izgradi potpuno novi kanalizacioni sistem. Većina seljana, međutim, i dalje radije koristi svoje porodične bunare, zbog visokih troškova za električnu energiju koja je potrebna za rad pumpi za vodu. Takođe, pumpe često ne rade zbog nestanka struje. Pored poljoprivrede, tu su dve male prodavnice, jedna mehaničarska i jedna stolarska radionica. Pre rata, Zočište/Zoçishtë je imalo nekih 1200 stanovnika, od kojih je 300 bilo srpskog etničkog porekla, a ostali su bili Albanci. Danas, Zočište/Zoçishtë ima 154 domaćinstva⁷², sa približno 661 stanovnikom⁷³ koji žive u selu i 220 koji žive u drugim delovima Kosova ili u inostranstvu kao sezonski radnici.

Zočište/Zoçishtë je bogato selo za kosovske standarde. 2006. godine, najuspešniji vinogradar u Orahovcu/Rahovec, Fehmi Gashi, dobio je nagradu od Ministarstva poljoprivrede.⁷⁴ Fehmi Gashi i njegova žena ubirali su 15.000 kg grožđa uzgajanog na 1,60 ha zemljišta. Gaši je prodao svoje grožđe po ceni od 0,50 evra po kilogramu i zaradio 7500 evra, ostavljajući mu neto profit jednak mesečnoj plati od 500 evra. Većina domaćinstava u Zočištu/Zoçishtë živi od poljoprivrede, s tim što je grožđe glavna tržišna kultura. Pored grožđa, neki seljani su takođe počeli da gaje jagode. Samo osam porodica prima socijalnu pomoć, u poređenju sa dve trećine domaćinstava u selima kao što je Ačarevo/Açareva u Srbici/Skenderaj.

Srbica/Skenderaj

Opština Srbica/Skenderaj, smeštena u dolini Drenice na centralnom Kosovu, je najmanje obdarena prirodnim resursima. Proteže se preko 374 km² planinskog i neravnog terena, sa samo 211 km² obradivog zemljišta; ostatak je zemljište slabog kvaliteta. Od 72.490 stanovnika, preko 90 procenata (65.290) živi u nekom od 52 sela u opštini.

72 94 domaćinstva živi u selu a 20 albanskih porodica i 40 srpskih porodica živi izvan sela.

73 Gotovo svi od njih su etnički Albanci, sa izuzetkom četiri srpska pravoslavna kaluđeri koji žive u obližnjem manastiru.

74 94 domaćinstva živi u selu a 20 albanskih porodica i 40 srpskih porodica živi izvan sela.

Javna infrastruktura gotovo u potpunosti nedostaje. Od 9510 domaćinstava, manje od 1700 domaćinstava je priključeno za javni vodovod a udaljenost od 4 km do najbliže škole je uobičajena pojava. Četrdeset dva procenta porodica Srbice/Skenderaj zavisi od socijalne pomoći. Opštinskim glavnim putevima je užasno potrebna popravka i asfaltiranje. Samo 5,5 km glavnih puteva je asfaltirano; ostalih 17 km su još uvek u zapuštenom stanju. Putevi drugog reda izvan grada su čak u lošijem stanju; neka od selâ su potpuno odsečena, naročito tokom zimskog perioda. U smislu infrastrukture IT (informacionih tehnologija), provalija između Srbice/Skenderaj i ostatka Evrope je široka i duboka. Samo 600 domaćinstava u gradu Srbici/Skenderaj je priključeno za telefonske vodove. Ostatak opštine je pokriven sklepanim uslugama mobilne telefonije uvedene 2001. godine. Ima veoma malo priključaka za Internet u selima izvan grada.

Grad Srbica/Skenderaj je na sat vožnje od Prištine/Prishtinë, glavnim putem od Mitrovice do Peći. Srbica/Skenderaj je jedna od najsiromašnijih opština na Kosovu, sa gotovo nikakvom industrijom o kojoj bi se govorilo i visokim stopama nezaposlenosti i siromaštva. Srbica/Skenderaj je takođe poznata kao kolevka Kosovske oslobodilačke armije i mesto gde su oružani sukobi eskalirali. Adem Jašari/Jashari, u sadašnje vreme poštovan kao nacionalni mučenik, takođe potiče iz sela Prekaz/Poshtem u opštini Srbica/Skenderaj.

Grad Srbica/Skenderaj izgleda otrcano i siromašno. Ruine starih kuća i olupine automobila su očit podsetnik da je ovaj region bio teško pogođen ratom. Izuzev nekoliko malih prodavnica, frizerskih salona i auto-škola, nema mnogo firmi duž glavne ulice. Više poslovnih lokala je prazno. Danju i noću glavni trg u centru grada preplavljen je mladim ljudima koji se tu okupljaju da bi se videli i družili; znak da su ekonomske mogućnosti za mnoge mlade ljude Srbije/Skenderaj oskudne.

Čak i pre sukoba 1999. godine, Srbica/Skenderaj je bila jedna od najsiromašnijih oblasti na Kosovu. Bilo je malo krupnijih ulaganja 70-tih – ciglana, fabrika municije i fabrika tekstila. Industrijalizacija Srbije/Skenderaj je bila kratkovečna. Krajem 80-tih i početkom 90-tih, većina fabrika, sa izuzetkom fabrike municije koja je pretvorena u vojnu bazu 1998. godine, bila je ili zatvorena ili premeštena. Gotovo sva društvena preduzeća su privatizovana, ali tamo danas teško da ima industrije o kojoj bi se govorilo. Jedino prilično veliko proizvodno preduzeće je fabrika opeke 'Vellezerit Geci', ali zimi, proizvodnja se obično prekida po nekoliko meseci. Kada radi, fabrika zapošljava 150 ljudi.⁷⁵ Nekada veliki poslodavac za žene, fabrika plastike i igračaka Kosova Inex, prazna ke od privatizacije 2005. godine. Nekada su oko 40 procenata njene moćne radne snage od 178 radnika činile žene. Novi vlasnici su iscrpili sredstva i nadaju se da će strani investitor doneti neophodnu gotovinu da se restartuje proizvodnja.⁷⁶ Najveći privatni poslodavac za žene danas je bivši trgovački centar, ponovo otvoren kao prodajno mesto Ben-Af -a, maloprodajnog lanca i lanca brze hrane.

75 Intervju sa Nehatom Gecijem, suvlasnikom, fabrike opeka Vellezerit Geci, Srbica/Skenderaj, 2007.

76 Intervju sa Ismetom Mustafom, suvlasnikom fabrike igračaka, Kosova Inex, Srbica/Skenderaj, jul 2007.

Sa privatizacijom koja je gotovo završena i 841 registrovanom firmom u opštini, procenjuje se da ima nekih 11.674 radnih mesta za radnu populaciju od oko 43.494.

Ovo proizvodi stopu zapošljavanja od 27 procenata. Nedostatak mogućnosti zapošljavanja i slab kvalitet zemljišta znači da 2455 porodica ili 12.305 pojedinaca živi od socijalne pomoći. U stvari, ima više ljudi koji primaju socijalnu pomoć u opštini Srbica/Skenderaj danas od onih koji zarađuju dohodak od redovnog posla. Jedna trećina primalaca socijalne zaštite su deca od 5 do 15 godina – njihove šanse da dobiju pristojno obrazovanje su minimalne.

Upravo ta domaćinstva kao što je domaćinstvo Xhylferije Veseli su ona koja se bore da prežive od socijalne pomoći. Xhylferie Veseli je 35-godišnja majka petoro dece uzrasta od 8, 11, 13, 16 i 19 godina. Ona živi u selu Ačarevo/Açareva, tipičnom siromašnom selu smeštenom na brdima Srbice/Skenderaj. Nema kanalizacije ili vodovoda. Pored poljoprivredne proizvodnje samo za potrebe porodice, lokalno tržište rada u Ačarevu/Açareva sastoji se od četiri porodične trgovine mešovitom robom i jednog Internet kafea. Uz vrlo malo izuzetaka, većina domaćinstava koristi vodu iz privatnih bunara; nestašice vode su uobičajene. 'Država' je prisutna samo u vidu male osnovne škole (razredi 1-9) i malim domom zdravlja. Ksilferijin/Xhylferie muž je umro za vreme rata, 1998. godine. Danas, ona živi u dvosobnoj kući, na golim betonskim podovima. Umesto prozora, ona koristi čaršave i čebad kako hladnoća ne bi ušla u kuću. Improvizovana drvena peć jedva zagreva hladne betonske zidove. Njena najmlađa ćerka Adelina, sada u drugom razredu osnovne škole, već pati od plućne bolesti. Xhylferie dobija 62 evra od države i 38 evra od NVO za pokrivanje nekih od Adelininih zdravstvenih troškova. Ovo ne ostavlja novac za olovke, odeću ili lekove. Njen najstariji sin, star 19 godina, morao je da napusti školovanje posle osnovne škole. Pa makar i da Xhylferije veruje u obrazovanje, ona deci ne može priuštiti školovanje. " Bojim se da će moja ćerka isto morati da prestane da ide u školu kad završi osnovnu školu... kako mogu smoći da plaćam za školovanje sa 62 evra koja dobijam od socijalne pomoći," pita ona IKS. Nažalost, u Ačarevu/Açareva ima više porodica kao što je njena. Ačarevo/Açareva je dom za 141 porodicu, jedna trećina njegove populacije zavisi od socijalne pomoći.

77 MA Skenderaj, UNDP, EDA, Strategija za ekonomski razvoj u opštini Srbica/Skenderaj 2005– 2010, str. 11.

78 Intervju sa Halitom Hamzom, direktorom Centra za socijalni rad, opština Srbica/Skenderaj, 11. jul, 2007. Početkom 2007. godine, broj korisnika socijalne pomoći smanjen je za 14 porodica kao odgovor na budžetske pritiske.

79 Intervju sa Xhylferijom Veseli, decembar, 2007.

80 IKS, Terensko istraživanje o Ačarevu/Açareva, novembar 2006– januar 2007.

POGLAVLJE III: MUŠKI SVET

Gubljenje obraza

“U tradicionalnim mestima, novi običaji ne uspevaju” (na albanskom jeziku: n’vende t’vjetra, adete t’reja sqiten), ponavlja Naim Kabashi iz sela Apteruša/Apterusha u Orahovcu/Rahovec jednu izreku koja se često čuje, preko koje objašnjava postojanost tradicionalnih stavova koji određuju položaj žene u društvu. U političkim krugovima i kafićima u Prištini/Prishtinë, seoske realnosti oblikovane tradicionalnim mišljenjima o rodnim ulogama se generalno odbacuju kao ‘stvar prošlosti’. Životi žena kao što su Shemsije Brahimi, Hanife Ramishi ili Valdete Gashi su danas realnosti a ne izuzeci.

Šemsija Brahimi/Shemsije Brahimi, stara 36 godina, živi u proširenom poljoprivrednom domaćinstvu u Ačarevu/Açareva. Domaćinstvo je organizovano po tradicionalnim, patrijarhalnim principima, sa više braće koji žive pod jednim krovom zajedno sa svojim roditeljima, ženama i decom. Tradicionalna domaćinstva se vode kao pojedinačne ekonomske jedinice sa jednim zajedničkim budžetom i zajednički korišćenim resursima. Glava domaćinstva (na albanskom: zoti i shtëpisë), obično najstariji muškarac u porodici, donosi sve odluke. On dodeljuje i organizuje sav posao, a što je najvažnije, on upravlja budžetom domaćinstva i donosi konačnu odluku da li se ženi dozvoljava da nastavi svoje školovanje ili da traži posao van kuće.

Žene, koje su se kao Shemsije Brahimi udale u porodicu, su potpuno zavisne od odluka koje donese glava domaćinstva. ‘Ako želim da posetim svoju familiju, moram da pitam mog devera, ne mog muža, jer je on “zoti i shtëpisë”, objašnjava Brahimi, ‘on mora da zna da li je jedna od nevesta odsutna da bi mogao da organizuje kućne poslove, rad na imanju i zaduženja oko podizanja i vaspitavanja dece.’ Svakog jutra, žene iz domaćinstva pripremaju devet vekni hleba i pet pita. Pošto nema tekuće vode, žene treba da nose kofe vode sa jednog bunara izvana kako bi napunile mašinu za veš. Struje ima retko, tako da se odeća često mora prati ručno. ‘Otkako sam se udala sa 16 godina, kuvala sam i radila za 50 članova porodice moga muža. Sada od kako se porodica razdvojila u dve kuće, radim isto za 25 članova. Mislim da je sada dosta; čitav život kuvam i čistim’, rekla je Šemsije IKS.

Šemsijin muž, Elez Brahimi, radi kao nastavnik u lokalnoj osnovnoj školi u Ačarevu/Açareva. Njihova kćerka, 16-godišnja Lavdija/Lavdije završila je samo osnovnu školu, dok je njen stariji brat produžio u srednju školu u Srbici/Skenderaj. Očeva plata od 180 evra je tako dovoljna da se plati za sinovljevo, ali ne i kćerkino obrazovanje. Pored troškova, stvarni razlozi da Lavdije prekine školovanje posle osnovne škole su udaljenost i nepouzdan prevoz i činjenica da je ona devojkica. Danas, Lavdije provodi dane kod kuće čekajući, kako je njena majka objasnila, čoveka koji će je zaprositi (na albanskom jeziku: msiti me kerku doren).

Zašto ulagati u obrazovanje žene koja će se udati i svakako ostati kod kuće, je pitanje koje često može da se čuje. Verovanje da je obrazovanje karta za društvenu mobilnost naviše i izlaz iz naturalne

poljoprivredne proizvodnje potkopano je godinama privrednog pada i nestabilnosti. Prodor u obrazovanje žena dogodio se tokom 60-tih, kada je obrazovanje u većini slučajeva garantovalo doživotno zaposlenje u socijalističkim granama industrije i državnim institucijama. Postojalo je čvrsto uverenje da 'Vec me shkolle ka ardhmeri' (samo sa obrazovanjem ima budućnosti) i seoski dečaci i devojčice upisivali su se u velikim brojevima. Nepismenost je pala sa 94 procenta pre 1950. godine na 30 procenata 1970-tih godina.⁸¹ Na obrazovanje se gledalo kao na spas od prirodne proizvodnje ili migracije – jedina drugačija postojeća alternativa za mnoge seoske muškarce bez izgleda da nađu zaposlenje na Kosovu. Kako je privreda Jugoslavije posrtala, mrvila se vera u obrazovanje. Već 1980-tih, 30 procenata albanskih đaka propustilo je da se upiše u srednju školu.⁸² Broj seoskih devojčica koje su napuštale školu bio je posebno akutan – tendencija koja traje do danas. Najuporniji razlozi koji se daju zašto se devojčice sprečavaju da teže za visokim obrazovanjem uključuju bezizglednost budućeg zapošljavanja, troškove školovanja i pretnju za moralnu reputaciju devojke.

Rizik od kaljanja moralne reputacije devojke nije vredan razmatranja ako su šanse da po diplomiranju nađe posao minimalne. Kada je antropolog Dženet Rajnek/Janet Reineck intervjuisala porodice 1980-tih, moralni obziri su često bili osnovni razlog da se devojke drže kod kuće. 'Ima veoma malo devojaka koje su otišle u školu i koje su još uvek dobre devojke', rečeno joj je, ili 'ljudi ovde misle da se devojka upropasti kada ide u školu'. Devojka bi 'izgubila obraz' (na albanskom: te merret fytyra).⁸³ Izgleda da se malo toga promenilo od 1980-tih godina. Tradicionalni pogledi na moral i dalje stvaraju direktnu prepreku obrazovanju.

U leto 2007. godine, kada je IKS pitala zašto se devojčice sprečavaju da nastave školovanje u srednjoj školi, više puta nam je rečeno 'kada devojke idu u grad, one gube obraz' (na albanskom: se vajzat kur po dalin ne shehër, po na marrin fytyrën'). 'Veruje se da će devojke koje pođu dalje na visokoškolsko obrazovanje,' objašnjava Sebahate Myftari iz Orahovca/Rahovec, 'postati nemoralne i izgubiti svoje vrednosti'.⁸⁴ 'Izgubiti obraz' ili 'izgubiti vrednosti' još uvek se odnosi na gubljenje moralnog ugleda u očima lokalne zajednice kod devojaka koje provode vreme van kuće a ne prate ih muški rođaci.

Sevdija Kabaši/Sevdije Kabashi, nastavnica u osnovnoj školi u selu Zočište/Zoçishtë u Orahovcu/Rahovec, potvrđuje da 'veoma malo devojaka iz sela nastavlja sa srednjim obrazovanjem zato što se neke od devojaka koje su išle nisu pristojno ponašale pa seljani sada oklevaju da pošalju svoje ćerke'. Kada ih navedete da objasne šta 'nepristojno ponašanje' podrazumeva, seljani su rekli IKS 'posećivale su kafiće i provodile vreme s momcima'. Jedna od mnogih devojaka naterana da prekine školovanje bila je Shemsije Kastrati iz sela Zrze/Xërxë u Orahovcu/Rahovec koje je za vreme

81 Ekonomska Politika 1973:637, Prošlost kao utočište: Rod, migracija i ideologija među kosovskim Albancima, Janet Reineck, 1991.

82 Isto kao prethodno, str. 167

83 Isto kao prethodno, str. 170-171.

84 Intervju sa Sabahatom Myftari, vlasnicom auto-škole, Moderna-s, Orahovac/Rahovec, septembar 2007.

časova opismenjavanja napisala "kada sam bila dete [...] moj otac mi nije dozvolio da nastavim sa školovanjem [...] zatvorio me je u kuću i nije mi dozvoljavao da izlazim"⁸⁵

'Ranije, ni jedna žena nije mogla da izađe iz kuće sama bez svog muža ', seća se Makfire Maksuti, nastavnica u programu za opismenjavanje žena iz Ljubovca/Lubovc, sela u Srbici/Skenderaj.⁸⁶ 'Mnoge žene u Ljubovcu/Lubovc ne znaju da čitaju i pišu, ali ih je previše sramota da to priznaju ', objašnjava Maksuti. Pre rata, lokalna osnovna škola nudila je samo pet razreda, nekoliko devojčica je pešačilo 4 km do najbliže škole. Kao deo UNICEF-ovog programa opismenjavanja, Makfire Maksuti podučavala je grupu od devet polaznica, većina od njih je bila u svojim srednjim 20-tim godinama. Jedna od polaznica bila je Hanife Ramishi.

Hanife Ramishi ima 21 godinu i živi sa svojim ostarelim ocem i 35-godišnjom invalidnom sestrom. Hanifine ostale sestre su udate a braća oženjena i žive u inostranstvu. Porodica poseduje jedan hektar zemlje i jednu kravu, i prima starosnu penziju za oca i invalidsku penziju za sestru. Hanifa je napustila školu posle tri godine 'zato što nismo imali dovoljno para i u skladu sa tradicionalnim mentalitetom, od žena se u stvari ne očekuje da idu u školu.' Pošto je završila kurs opismenjavanja, Hanifa je dobila vozačku dozvolu i sada je u mogućnosti da vozi svoju porodicu u Srbicu/Skenderaj u kupovinu ili u posetu lekaru. Hanifa je potvrdila da malo žena prošeta čak tako daleko kao do asfaltnog glavnog puta koji vodi do sela bez muškog rođaka. 'Po mentalitetu seljana, žene ne treba da idu same autobusom do Mitrovice ', objašnjava ona. 'Ja sam mogla da pohađam kurs opismenjavanja zato što je bio blizu kuće ', da je bio van sela, ona bi se suočila sa krutim otporom svoje sopstvene porodice.⁸⁷

Bilo da je u pitanju Srbica/Skenderaj, Orahovac/Rahovec ili Podujevo/Podujevë, tradicionalni stavovi o moralnosti i dalje ograničavaju slobodu seoskih žena da se slobodno kreću naokolo. Dvadesetjednogodišnja Valdeta Gaši/Valdete Gashi iz Orahovca/Rahovec potvrdila je da do danas u Zočištu/Zoçishtë, mladim devojkama nije dozvoljeno da izlaze u selo ili posećuju grad Orahovac/Rahovec bez pratnje muških rođaka.⁸⁸ Takvi stavovi se ne ograničavaju samo na sela, već takođe opstaju u manjim urbanim centrima kao što je Orahovac/Rahovec ili kao što je grad Srbica/Skenderaj. 'Bila sam iznenađena velikim brojem nepismenih žena u gradu Orahovcu/Rahovec ' reči su Fiqirije Kajtazi koja je podučavala jednu od dve grupe ovde kao deo UNICEF-ovog programa opismenjavanja. Daleko od toga da su bile izolovane, njenih sedam učenica je živelo u gradu. Njene učenice su bile deo 'izgubljene generacije ' 1990-tih, Miranda je imala 19, Elvane 22, Samile 23, Bademe 31, Elvane 34, Luljeta 36, a najstarija Zyrafete 38 godina.⁸⁹

85 IKS je ovaj citat uzela iz beležaka Luljete Kryeziu nastavnice u programu za opismenjavanje žena, Zrze/Xerxe, Orahovac/Rahovec, avgust 2007.

86 Intervju sa Makfirom Maksuti, bivša nastavnica u programu za opismenjavanje žena u selu Ljubovac/Lubovec u opštini Srbica/Skenderaj.

87 Intervju sa Hanifom Ramishi, polaznicom kursa za opismenjavanje u selu Ljubovac/Lubovec, Srbica/Skenderaj.

88 Intervju sa Valdetom Gashi (porodica Avdurrahman Gashi), 22. novembar 2006.

89 Intervju sa Fiqirijom Krasniqi, nastavnicom u programu za opismenjavanje žena u grupi I u Orahovcu/Rahovec, 29. avgust 2007. U drugoj grupi koja je podučavana u Orahovcu/Rahovec, 7 od 8 žena koje su učestvovala bilo je potpuno nepismeno.

Muški svet

Na ruralnom Kosovu, žene su uglavnom nevidljive za oči javnosti. Zatvorene u svojim domovima, radeći naporne poslove na porodičnim poljoprivrednim imanjima, podižući i vaspitavajući narednu generaciju i brinući se o starijima, žene nisu prisutne u većini zvaničnih statistika i javnih diskusija.

Statistički podaci na Kosovu, međutim, moraju se uzeti sa velikom dozom skepticizma. Od svih zvanično registrovanih firmi, njih 4104, kod Ministarstva trgovine i industrije u Orahovcu/Rahovec, Podujevu/Podujevë i Srbici/Skenderaj, samo 2232 su prijavljene kao poreski obveznici kod Ministarstva finansija i ekonomije. S obzirom na ogromna neslaganja između zvaničnih podataka i stvarnosti na terenu, IKS je odabrala pristup odozdo nagore i detaljne intervjue sa presekom privatnih i javnih poslodavaca.

Tabela 3: Broj firmi i zaposlenih

Opština	# registrovanih firmi*	# poreskih obveznika **	# zaposlenih***
Podujevo/Podujevë	1,874	1,089	3,223
Orahovac/Rahovec	1,389	667	2,432
Srbica/Skenderaj	841	476	1,415
Ukupno	4,104	2,232	7,070

* Ministarstvo trgovine i industrije

** Ministarstvo finansija i ekonomije

*** Ministarstvo trgovine i industrije

Slika koja izlazi na videlo je slika „muškog sveta“; veoma malo žena je unosno zaposleno a samo nekoliko vodi sopstvene firme. Od 76 privatnih firmi koje je intervjuisala IKS, jedna trećina uopšte ne zapošljava žene, jedna trećina zapošljava samo jednu ženu a samo sedam preduzeća zapošljava više od tri.⁹⁰ U Orahovcu/Rahovec, samo 7,4 procenta firmi poseduju žene (103 firme); većinom butike, krojačke radnje i frizerske salone. U proseku, udeo firmi koje su u vlasništvu žena u tri opštine je manji od 9 procenata.

Tabela 4: Firme u vlasništvu žena u tri opštine

Opština	# registrovanih firmi	# firmi u vlasništvu žena	Procenat firmi u vlasništvu žena
Podujevo/Podujevë	1,874	170	9 %
Orahovac/Rahovec	1,389	103	7.4 %
Srbica/Skenderaj	841	96	11.4 %
Ukupno	4,104	369	9.3 %

Veliki broj žena je ekonomski aktivno u poljoprivredi, većina u neposrednoj blizini svoji kuća – vodeći računa o povrtnjaku, brinući se o stoci i pripremajući hranu za porodicu. Malo žena zarađuje bilo

90 IKSTerensko istraživanje, Orahovac/Rahovec, Podujevo/Podujeve, Srbica/Skenderaj, jul-oktobar, 2007.

kakav gotovinski dohodak od ovih aktivnosti; gotovo ni jedna ne može sebi da priušti da uplaćuje u sistem penzijskog ili zdravstvenog osiguranja i njihova zavisnost od porodice je gotovo apsolutna.

Krenuli smo da postavljamo jedno prosto pitanje: Zbog čega to žene nisu prisutne na ruralnom tržištu radne snage? Jedan razlog je porodica i obaveze zbog gajenja dece. Drugi razlog je socijalna stigma vezana za zaposlenje van kuće. Dva glavna razloga, međutim, zbog kojih žene ne rade je zato što nema prilika da se nađe posao na dohvata ruke za većinu seoskih žena i zato što nemaju utržive veštine.

Malo je razloga da se bude nostalgičan oko socijalističke prošlosti. Osvrćući se na 1988. godinu, procenjena 90,3 procenta kosovskih žena bilo je ekonomski zavisno i udeo žena u ukupnom zapošljavanju bio je samo 22 procenata.⁹¹ Najveća razlika pod socijalizmom bila je da je 39,2 procenta žena bilo zaposleno u industrijskim granama, dok danas, u smislu industrije, nema mnogo o čemu da se priča. Većina delatnosti u tri opštine odnosi se na građevinarstvo – opeka, čelični profili, prozori, okviri za vrat – ili agropreradu, uključujući proizvođače pića i vina, mlinove i skupljače pečuraka. Tradicionalne industrijske grane gde su žene ranije bile zaposlene - većinom u tekstilnoj industriji, industriji odeće i prehrambenoj industriji – su uglavnom propale.

Pošto su radna mesta ograničena, žene se suočavaju sa jakom konkurencijom. Ima naprosto suviše malo poslova za veliki broj nedovoljno kvalifikovanih muškaraca i žena koji se bore za posao. U tipičnom selu, jedini 'lokalni poslovi' su u osnovnoj školi i domu zdravlja (ako ga ima), u prodavnici koja vode porodice, možda u stolarstvu, kod auto mehaničara, na benzinskoj pumpi ili kod proizvođača prozora i vrata, u Internet kafeu ili kao vozači taksija. Malo od ovih poslova odgovara ženama imajući u vidu njihove kvalifikacije i socijalnu stigmu koja dolazi uz izvesne profesije. Tako da nije iznenađujuće da su najčešća i najpopularnija zanimanja među seoskim ženama nastavnica u osnovnoj školi za one visokokvalifikovane i frizerka za nekvalifikovane. Poslovi koji se takođe lako mogu kombinovati sa gajenjem dece i kućnim obavezama.

Prema studijskom istraživanju UNIFEM-a (Fond za razvoj za žene Ujedinjenih nacija) vođenom 2000. godine, većina žena koje su imale plaćeni posao u ruralnim oblastima radila je kao nastavno osoblje. Manje od 16 procenata žena je imalo plaćeni posao. Udeo žena koje su radile u industriji bio je 3,1 procenat, što ukazuje na gotovo totalni kolaps tradicionalnih industrijskih grana gde su žene radile u prošlosti. Većina žena koje je intervjuisao UNIFEM želela je da radi, ali nije bilo radnih mesta i nedostajale su im utržive veštine.⁹² Veliki deo žena radio je van svojih kuća kao krojačice ili frizerke ili osoblje u porodičnoj prodavnici. Od onih koje su bile zaposlene van svojih kuća, jedna trećina je radila u firmama – većinom kao prodavačice u maloprodaji – a jedna trećina u različitim profesijama. Među stručnim ženama, oko 39 procenata je radilo kao medicinske sestre a 22 procenta kao nastavnice.⁹³

Studija iz 2006. godine koju je objavila She-ERA, lokalna Ženska poslovna asocijacija, potvrdila je iste tendencije. Među 1450 intervjuisanih žena preduzimača, samo 4 procenta je angažovano u poljoprivrednim delatnostima, 15 procenata su u industriji proizvodnje tekstila, uniformi, mlečnih

91 Rilindija, 24. mart, 1988, Prošlost kao utočište: Rod, migracija i ideologija među kosovskim Albancima, Janet Reineck, 1991.

92 UNIFEM/DFID, Grate ne Pune, Situata dhe mundesite ekonomike per grate ne Kosove, 2000, str. 45.

93 Isto kao prethodno, str. 45

proizvoda, konzerviranja povrća, pekarskih proizvoda, tkanja ćilima ili izrade odeće, 38 procenata je u uslužnom sektoru a 43 procenta je angažovano u trgovini.⁹⁴ najpopularnija ' usluga ' koju obezbeđuju žene je friziranje – sa 44 procenta žena u uslužnom sektoru koje vode frizerski salon, 27 procenata salone lepote i 8 procenata koje pružaju zdravstvene usluge. Oslanjanje na ekspanziju frizerskih salona kako bi se povećalo zapošljavanje žena, ipak nije realno neka opcija. Potencijal rasta većine ovih firmi čije su vlasnice žene je limitiran. Većina (56,3 procenta) se sastoji od preduzeća sa jednom ženom; samo 3 procenta zapošljava više od četvoro ljudi.

Podaci su takođe potvrdili nedostatak mobilnosti koji prkosi većini seoskih žena i njihovoj visokoj stopi zavisnosti. Većina žena vodi svoj posao od kuće kako bi ostale bliže svojim porodicama jer nedostaje finansijski prihvatljiva briga o detetu. Manje od 5 procenata upravlja svojim firmama u gradu ili selu koji nisu grad, odnosno selo u kome žive.⁹⁵ U 77 posto slučajeva, u stvari je muž, otac ili sin taj koji donosi glavne poslovne odluke. Udeo žena preduzimača koje mogu da žive uglavnom od svog ličnog dohotka je samo 13 procenata.⁹⁶ Postoji, međutim, veliko zanimanje za stručno osposobljavanje i izgradnju kapaciteta – 82 procenta je izrazilo odlučno zanimanje za usavršavanje svojih stručnih kvalifikacija, naročito u marketingu, tehnikama prodaje, ljudskim resursima, upravljanju finansijama i informacionim tehnologijama.⁹⁷

Tabela 5: Zaposlenost u javnom sektoru u opštinama Srbica/Skenderaj, Orahovac/Rahovec i Podujevo/Podujevë

SRBICA/SKENDERAJ								
Rod	Opština ⁹⁸	Obrazovanje ⁹⁹	Zdravlje ¹⁰⁰	KEK ¹⁰¹	PTK	Voda ¹⁰²	Otpad ¹⁰³	Ukupno
Muški	167	722	82	100	12	28	21	1132
Ženski	38	184	103	1	4	1	0	331
Ukupno	205	906	185	101	16¹⁰⁴	29	21	1463
ORAHOVAC/ RAHOVEC ¹⁰⁵								
Muški	152	700	63	38	16	28 ¹⁰⁶	26 ¹⁰⁷	1023
Ženski	22	234	64	0	8	0	1	329
Ukupno	175	934	127	38	24¹⁰⁸	28	27	1352
PODUJEVO/PODUJEVË/								
Muški	213	1012	90	373	10	30 ¹⁰⁹	34	1762
Ženski	53	374*	158	5	4	1	1	596
Ukupno	266	1386	248¹¹⁰	378	14¹¹¹	31	35¹¹²	2358
UKUPNO								5173

* Ovaj broj obuhvata ukupan broj žena zaposlenih u obrazovnom sektoru u Podujevu/Podujevë bez specifikacije stepena obrazovanja

94 She-ERA, Grate Afariste ne Kosove, Analize e bizneseve ne pronesi te grave, 2006, str. 108.

95 Isto kao prethodno, str. 116

96 Isto kao prethodno, str. 106

97 Isto kao prethodno, str. 135

98 Intervju sa Nasuf Shabanijem, direktorom Opšte uprave opštine Srbica/Skenderaj.

99 Podaci od Ahemt Tahirija, rukovodioca obrazovanja, Skupština opštine Skenderaj/Srbica.

100 Podaci od Azem Gecija, referenta za finansije, Dom zdravlja, Opština of Skenderaj/Srbica.

101 Podaci od Pranvera Muhadrija, za KEK za sve tri opštine, 2007.

102 Podaci od Iljaz Halilija, direktora jedinice vodovoda, opština Skenderaj/Srbica.

103 Podaci od Hakije Zahitija, preduzeće Pastrimi, opština Podujevë/Podujevo.

104 Podaci od Hyke Rexhaja, regionalni referent jedinice PTK, opština Mitrovica.

105 Podaci od Halita Kerndalija, rukovodioca, Skupština opštine Rahovec/Orahovac.

106 Podaci od Feima Mullabazija, rukovodioca vodovoda, Rahovec/Orahovac.

107 Podaci od Xhemajlija Haxhimustafe, rukovodilac, preduzeće Pastrimi, opština Rahovec/Orahovac.

108 Podaci od Bese Doranbera, PTK, regionalni referent, opština Prizren.

109 Podaci od Mehdija Dervishija, rukovodioca vodovoda, Podujevë/Podujevo.

110 Podaci od Bahrija Thacija, direktora zdravstvene amulante, opština Podujevë/Podujevo.

111 Podaci od Fisnika Bytjcija, koordinator za naknade i povlastice, PRK J.S.C, Prishtinë/Priština.

112 Podaci od Hasana Mehmetija, rukovodioca, preduzeće Pastrimi, opština Prishtinë/Priština.

Nije se mnogo toga promenilo između 2000. godine kada je urađena studija UNICEF-a, 2005. godine kada je urađeno istraživanje She-ERA i leta 2007. godine kada su UNICEF/IKS krenuli u svoje istraživanje. Javni sektor, uključujući javnu upravu, naročito obrazovni i zdravstveni sektor, je još uvek najveći poslodavac za žene. Jedina najpopularnija ženska profesija je profesija nastavnice. Sa 792 službenice – što predstavlja do 65 procenata zaposlenih žena u javnom sektoru – obrazovni sektor je verovatno najveći pojedinačno poslodavac žena u Orahovcu/Rahoves, Podujevu/Podujevë i Srbici/Skenderaj. Njega prate opštinske uprave koje zapošljavaju ukupno 113 žena i zdravstveni sektor sa 325 ženskih nameštenika. Broj zaposlenih žena u javnom sektoru u sve tri opštine, uključujući komunalna preduzeća, 1256, jednak je - jednoj četvrtini ukupnog broja zaposlenih u javnom sektoru.¹¹³

Međutim, javni sektor nije veliki poslodavac za nedovoljno kvalifikovane seoske žene. Većina žena zaposlenih u javnom sektoru ima barem srednje obrazovanje; samo 0,07 procenata ženskog osoblja ima manje od osnovnog obrazovanja. Od 26 žena zaposlenih u javnim komunalnim preduzećima, sve osim njih šest imaju srednje obrazovanje. Od ukupno njih 113 koje rade za opštinske uprave, 75 je završilo srednju školu a samo 11 njih ima manje od osnovne škole.

Tabela 6: Nivo stručne spreme žena u javnom sektoru u Srbici /Skenderaj, Orahovcu/Rahovec i Podujevu/Podujevë

Nivo stručne spreme	Opština	Obrazovni sektor	Zdravstveni sektor	Javna komunalna preduzeća	Ukupno	%
Postdiplomski	1	0	16	0	17	1.4%
Fakultet	24	778 ¹¹⁴	14	1	817	65%
Gimnazija	2	2	0	0	4	0.3%
Srednje obrazovanje	75	9	262	20	366	29%
Osnovno obrazovanje	11	3	32	5	51	4.1%
Manje od osnovnog obrazovanja	0	0	1	0	1	0.07%
Ukupno	113	792	325	26	1,256	100

Privatni sektor, s druge strane, je suviše malih razmera po veličini i strukturi za otvaranje dovoljno novih radnih mesta da bi se apsorbovao veliki broj nezaposlenih i nekvalifikovanih muškaraca i žena. Većina od 4104 registrovanih firmi u Podujevu/Podujevë, Orahovcu/Rahovec i Srbici /Skenderaj su minijaturne, porodične velikoprodajne ili maloprodajne firme, građevinska preduzeća i davaoci usluga, uključujući restorane, barove i auto-škole. 1874 firme u Podujevu/Podujevë, na primer, zapošljavaju u proseku 1,7 osoba a trgovina obezbeđuje 43,3 procenata svih zaposlenja.¹¹⁵

113 Skenderaj/Srbica 331, Rahovec/Orahovac 329, Podujevë/Podujevo 596.

114 Ovaj broj obuhvata čitavo nastavno osoblje u Podujevu/Podujevë, bez raščlanjavanja na detaljne nivoe obrazovanja.

115 SOK, broj registrovanih firmi i prijavljenog osoblja 2006. godine, obezbedio Hisni Elšani/Hysni Elshani, referent za statistiku, SOK, septembar 2007.

Nije iznenađujuće što je najveći privatni poslodavac žena u tri opštine – koji zapošljava ukupno 35 žena – prodajno mesto kompanije Ben-Af, brzorastućeg lanca supermarketa i brze hrane, u Srbici/Skenderaj. Drugi najveći poslodavac za žene je Valrisi Company, butik i krojačka radionica u vlasništvu žene, u Podujevu/Podujevë sa 21 radnicom. Treći najveći poslodavac je mlin i proizvođač testenine M&Silosi u selu Zrze/Xërxe, opština Orahovac/Rahovec.¹¹⁶

Tabela 7: Najveći privatni poslodavci žena

Naziv firme	Sektor	Opština	Lokacija	Žene	Muškarci	Broj zaposlenih
Ben- af	Maloprodaja	Skenderaj/Srbica	grad Skenderaj/Srbica	35	65	100
Valrisi	Butik/krojenje odeće	Podujevë/Podujevo	grad Podujevë/Podujevo	21	0	21
M&Silosi	Agroprerađivač	Rahovec/Orahovac	selo Xërxe/Zrze	15	352	367
Laberion	Agroprerađivač	Podujevë/Podujevo	selo Gllavnik/Glavnik	9	44	53
Elma	Krojačka radionica	Rahovec/Orahovac	grad Rahovec/Orahovac	9	1	10
Besiana	Hotel	Podujevë/Podujevo	grad Podujevë/ Podujevo	8	30	38
FAN	Građevinski materijal	Podujevë/Podujevo	grad Podujevë/ Podujevo	7	193	200
Gashi	Agroprerađivač	Podujevë/Podujevo	grad Podujevë/ Podujevo	5	6	11
ProCredit Bank	finansijske usluge	Skenderaj/Srbica	grad Skenderaj/Srbica	5	6	11
Dona	Prodavnica za bebe	Skenderaj/Srbica	grad Skenderaj/Srbica	5	2	7
Ukupno				119	699	818

116 IKS Terensko istraživanje, selo Xërxe/Zrze, Rahovec/Orahovac, 2007.

Poželjne kvalifikacije

Sa 367 ljudi na platnom spisku, uključujući 15 žena, M&Silosi je jedini najveći poslodavac u tri opštine i treći najveći poslodavac žena.

Firmu M&Silosi je 2005. godine kupio albanski biznismen iz Makedonije koji je obećao da će uložiti 20 miliona evra u otvoriti 350 novih radnih mesta. Ukupan kapacitet za sakupljanje pšenice u četiri silosa je oko 52.000 tona. Preduzeće isplaćuje plate za 367-oro radnika, od kojih je većina bivših radnika, ali samo 169 njih zaista radi. 15 ženskih članova osoblja su skoncentrisane na laboratorijske i administrativne poslove. Većina tehnologije je uvezena iz Italije i reč je poslednje tehnike.

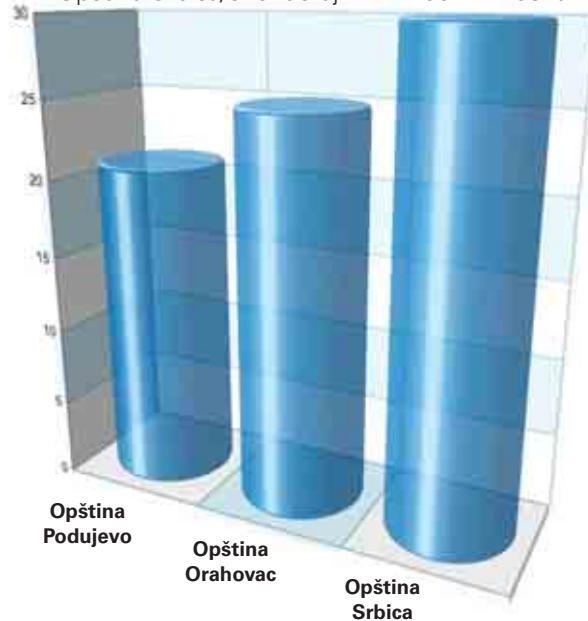
Hajdar Vuciterna, direktor proizvodnje u M&Silosi, je stručnjak za tehnološki inženjering prerade pšenice, brašna i testenine. Studije je završio u Zagrebu sa stipendijom preduzeća. Ponovo se pridružio M&Silosi posle privatizacije. Kao Vuciterna, većina osoblja M&Silosi, već je radila u preduzeću pod socijalizmom. Sa novim tehnologijama, mnoge od njihovih kvalifikacija stečenih tokom 1970-tih ili 1980-tih postale su neupotrebljive.

Najveća briga firme je da nađe sposobne inženjere tehnologije i finansijske službenike da zameni svoju radnu snagu koja stari.¹¹⁷ Nekada je srednja stručna škola u Orahovcu/Rahovec nudila dva razreda specijalizacije za preradu pšenice, brašna i testenine i osoblje firme je redovno slato u različita mesta bivše Jugoslavije na praksu. ' Od 2000. godine, niko ne razmišlja o organizovanju ovih stručnih osposobljavanja ili škola i sada imamo ovu nestašicu radne snage,' objašnjava Hajdar, i sam bivši nastavnik u srednjoj školi u Orahovcu/Rahovec. On ostaje optimističan, ali priznaje da bi manjak stručnjaka za inženjering i tehnologiju mogao da šteti poslovanju u bliskoj budućnosti.¹¹⁸

M&Silosi nije izolovan slučaj. Većina od nedavno intervjuisanih privatizovanih preduzeća pričala je o nestašici visokokvalifikovanog stručnog kadra i inženjera organizacije poslovanja. Nedostajuće kvali-

Ukupan broj ispitanih firmi: 76

Opština Podujevo/Podujevë:	21	28%
Opština Orahovac/Rahovec:	25	33%
Opština Srbica/Skenderaj:	30	39%

117 Intervju sa Hajdarom Vucitermom, sekretar, i Lenditom Pula, šefica kadrovskog odeljenja, mlin M&Silosi.

118 Intervju sa Hajdarom Vucitermom-direktor proizvodnje, mlin M&Silosi, Orahovac/Rahovec, 13. jul 2007.

fikacije kreću se od stručnosti za proizvodnju i preradu, do pakovanja i tehnološkog inženjeringa. OSA Termosistem u Orahovcu/Rahovec, na primer, traga za onima koji traže posao a imaju radno iskustvo u proizvodnji hladnjaka, grejača i rashladne opreme. Ima puno mlađih ljudi sa stručnim znanjem iz kompjutera ili stranih jezika, ali ni jednog sa odgovarajućim industrijskim iskustvom. Nedostatak sposobnih stručnjaka takođe pogađa manje firme kao što je Proizvodnja pića Gashi u Podujevu/Podujevë. Tri do četiri puta godišnje, Sejdi Gashi mora da avionom da dovede švajcarskog inženjera da izvrši analizu proizvodnje pića. Svako putovanje firmu Gashi košta 2000 evra, plus putni troškovi i troškovi smeštaja; to je jednako prosečnoj mesečnoj zaradi od 250 evra.¹¹⁹ Ovo podiže troškove proizvodnje i smanjuje konkurentnost preduzeća.

Tabela 8: Deset najpopularnijih prodavaca

Poslodavac	Delatnost	Lokacija	# muškaraca	# žena	Ukupan # osoblja
M&Silosi	agro prerada	Xërxë/Zrze selo	352	15	367
Kameni zamak vinogradi/vinarija	agro prerada	Bernjaq /Brnjaca selo	291	3	294
FAN	građevinski materijal	Podujevë/Podujevo grad	193	7	200
Vellezerit Geci	građevinski materijal	Skenderaj/Srbica grad	149	1	150
Euroblock	građevinski materijal	Podujevë/Podujevo grad	99	1	100
Ben-Af	maloprodaja	Skenderaj/Srbica grad	65	35	100
Fetoshi	građevinski materijal	Bellacerkvë/Bela Crkva selo	60	0	60
OSA Termosistemi	industrijska proizvodnja	Bernjaq/Brnjaca selo	54	2	56
Laberion	agro prerada	Gllavnik/Glavnic selo	44	9	53
Korenica	građevinski materijal	Xërxë/Zrze selo	49	3	52
Ukupno			1,356	76	1,432

Masovno otpuštanje Albanaca iz industrije tokom 1990-tih i stanje nastave pod paralelnim sistemom obrazovanja, praktično su isključili čitavu jednu generaciju sa osposobljavanja na radnom mestu i doveli do brzog pogoršanja stručnog znanja. Sa kolapsom socijalističkih industrija obuka u preduzeću je generalno postala stvar prošlosti. U nedostatku odgovarajućih kandidata za posao, OSA Termosistem je sada u procesu utvrđivanja internog plana osposobljavanja kako bi se stručno znanje prenelo s jedne generacije radnika na drugu.¹²⁰ Ali malo kompanija na Kosovu ima veličinu i finansijska sredstva da ulaže u obuku u toku rada.

Masa privatnog sektora na Kosovu sačinjena je od minijaturnih porodičnih preduzeća, trgovina na malo, prodavnica i butika. Kao deo ovog istraživanja, IKS je vodila detaljne intervjuje sa 58 trgovaca i davalaca usluga. Sa četiri radnika u proseku, ovim firmama nedostaju upravljački, finansijski i stručni

¹¹⁹ Intervju sa Sejdijem Gashijem- vlasnik preduzeća za proizvodnju pića Gashi u Podujevu/Podujevë, 20. jul 2007.

¹²⁰ Intervju sa Sahadetom Dula, suvlasnicom OSA Termosistem u Bernjaku (Orahovac/Rahovec), 4. jul 2007.

kapaciteti za ulaganje u osposobljavanje na radnom mestu. Boreći se da sastave kraj s krajem, malo ovih firmi ima u planu da ikoga zaposli u dogledno vreme. Potrebe za stručnom spremom koje su naznačili intervjuisani odražavaju prirodu kosovskog privatnog sektora. Pomenuta zanimanja i kvalifikacije obuhvataju instruktore vožnje, organizatore putovanja, marketinške i administrativne pomoćnike, prodajno osoblje, konobare, računovođe i službenike za kredite. Više kvalifikacije uključuju prehrambenu i farmaceutsku stručnost, laboratorijsko iskustvo kod vinogradarstva i proizvodnje pića, zubarstvo i stručnost za poljoprivredu (videti Aneks II, Tabelu X pod Potrebe za stručnom spremom).

Za većinu ovih poslova potrebno je barem srednje obrazovanje; potražnja za nekvalifikovanom ženskom radnom snagom je minimalna. Većina ovih poslova je takođe skoncentrisana u većim urbanim centrima, u gradovima Podujevo/Podujevë, Orahovac/Rahovec/ ili Srbica/Skenderaj/. Plaćeni poslovi u selima kao što su Ačarevo/Açareva, Dobri Dol/Dobridoll ili Zočište/ Zoçishtë, gde većina stanovništva živi, gotovo da ne postoje. Zbog ono malo poslova koji postoje na selu, naročito onih koji zahtevaju stručnu kvalifikaciju, iskusne radnice svakodnevno putuju iz obližnjih gradova. Lendita Pula, rukovodilac kadrovske službe u 'M&Silosi' u selu Zrze/Xërxë potvrdila je da ' većina nameštenika u ovoj fabrici dolazi iz grada Orahovca/Rahovec, Prizrena i Đakovice/Gjakovë, naročito žene zaposlene u laboratoriji i administraciji'.¹²¹ Sama Lendita je pravica po obrazovanju i svakog dana putuje kolima 24 km od Đakova da bi došla na posao.

Proizvodno preduzeće Korenica u selu Zrze/Xërxë planira da proširi poslovanje i počne sa proizvodnjom plastične ambalaže. Ovo će otvoriti 10 novih radnih mesta, uključujući potencijalne poslove za žene na pakovanju, pod uslovom da se prijave žene sa odgovarajućim kvalifikacijama. Mustaf Korenica, direktor preduzeća, takođe traži žene koje su verzirane u marketingu i administraciji, ali zbog deficita u stručnoj spremi i tradicionalnog mentaliteta u Orahovcu/Rahovec, bio je primoran da radnike traži po obližnjim gradovima.¹²²

¹²¹ Intervju sa Lenditom Pula, šef, Kadrovska služba, M&Silosi, Orahovac/Rahovec, 13. jul 2007.

¹²² Intervju sa Mustafom Korenicom, direktorom preduzeća Korenica.

Nemajući utržive veštine za unosan posao, seoskim ženama tako ostaje da izaberu među poslovima kao što su spremačice, frizerke, krojačice ili kuhinjsko osoblje. Poslovi, koji se u principu čak dovoljno ni ne isplate jer ne mogu da nadoknade troškove vezane za zaposlenje van mesta gde se živi. Prosečna zarada za ženu ispod 35 godina koja ima samo osnovno obrazovanje bila je 132 evra mesečno u poređenju sa 307 evra za ženu sa fakultetskim obrazovanjem.¹²³

Potrebni su strpljenje i dugoročna perspektiva. Čak i sa povećanim nivoima ulaganja u obrazovanje i osposobljavanje ženske populacije, Kosovo će se vrlo verovatno u bliskoj budućnosti suočiti sa padom u učešću njegove ženske radne snage. Širom sveta učešće ženske radne snage je najviše u veoma siromašnim zemljama – gde žene rade uglavnom u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim porodičnim preduzećima – i u razvijenim zemljama. Najsiriromašnije i najbogatije zemlje imaju stopu učešća radne snage preko 50 posto, dok stope učešća ženske radne snage padaju na 35 posto u zemljama sa dohotkom nižim od 2500 US dolara po stanovniku.¹²⁴ Povećani privredni razvoj u početku izvlači žene iz radne snage i kao rezultat donosi početna opadanja u učešću ženske radne snage.

Dokaz iz drugih zemalja sugeriša da u zemljama sa niskim dohotkom gde su žene u velikoj meri ograničene na porodična preduzeća, privredni razvoj koji dolazi u obliku novog proizvodnog sektora prvo poboljšava ekonomske mogućnosti za muškarce u odnosu na žene.¹²⁵

Kreatori i planeri politike moraju zbog toga da preduzmu dugoročniji stav. Sa privrednim razvojem, priroda poslova koji su na raspolaganju ženama se menja. U drugim industrijalizovanim privredama, uključujući SAD, rast učešća ženske radne snage bio je zbog porasta kancelarijskih poslova, uglavnom u administrativnom sektoru.¹²⁶ Postignuća u obrazovanju žena, i u apsolutnom smislu i u odnosu na nivo obrazovanja muškaraca učinila su da ovi kancelarijski poslovi budu dostižni ženama i povećala su podstreke da žene rade daleko od kuće. Kako rastu nivoi obrazovanja žena (otvarajući mogućnosti da uđu u kancelarijski posao po višoj tržišnoj zaradi) i plodnost opada (umanjujući troškove rada van mesta življenja) žene će se useljivati u službeni sektor u velikom broju.

---

123 SOK, Ispitivanje radne snage, str. 202

124 Ženski rad i ekonomski razvoj Kristin Mammen i Christina Paxson, *Journal of Economic Perspectives* (Dnevnik ekonomskih perspektiva), Svezak 14, broj 4, jesen 2000, str. 141–164

125 Isto kao prethodno.

126 Isto kao prethodno.

POGLAVLJE IV: RETORIKA I REALNOST

Nema nestašice strateških dokumenata, planova akcije i direktiva. Nacionalna strategija za zapošljavanje i razvoj radne snage objavila je 2001. godine poziv za preduzimanje aktivnih koraka da se ženama osigura pristup poslovima i mogućnostima osposobljavanja.¹²⁷ Zakon o rodnoj ravnopravnosti iz 2004. godine konkretno poziva da se obezbede jednake mogućnosti da se pohađa nastava, stručna obuka i kursevi namenjeni unapređenju stručne kvalifikacije. Član 13.7 glasi.

*'poslodavci ili institucije koje obezbeđuju stručno osposobljavanje ... neće diskriminisati ni jednog pojedinca na osnovu roda.'*¹²⁸

U dokumentu, Nacionalni plan akcije za postizanje rodne ravnopravnosti, odobren 2004, osigurava ravnopravno učešće i zastupljenost žena u svim sferama političkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog života.¹²⁹ Akcioni plan takođe posebno poziva da se obezbedi podjednako obrazovanje bez stereotipa na osnovu roda i diskriminacije.¹³⁰ Ali, političke volje i adekvatnih resursa da se ovi dokumenti sa mrtvog slova na papiru pretvore u konkretne akcije jednostavno nema.

Sadašnje mere za obrazovanje odraslih uključuju mrežu od osam centara za stručno osposobljavanje kojima upravlja Ministarstvo rada i socijalne zaštite, Program za opismenjavanje žena nad koji nadzor vrši MEST i koji sprovodi 21 NVO, dopunska nastava za opismenjavanje manjina (MEST) i neformalno obrazovanje u srednjim školama (MEST). Nedavna procena Evropske fondacije za obrazovanje i osposobljavanje iz Torina (ETF) utvrdila je da su postojeće mere za obrazovanje odraslih ozbiljno deficitarne, ili rečima ETF-a:

'Mere za više i visoko i neprekidno obrazovanje i osposobljavanje gotovo da ne postoje, delom kao rezultat propusta da se promoviše obrazovanje odraslih. Zvaničan plan gotovo u potpunosti nedostaje a nedavna tendencija da se razvoj skoncentriše u potpunosti na omogućavanje visokog obrazovanja do virtuelnog isključivanje svega ostalog.'

127 ETF, 'Pružanje podrške nezaposlenima i onima koji traže posao na Kosovu: povećanje mogućnosti zapošljavanja. Strategija za stručno osposobljavanje, februar 2002.

128 Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Zakon br. 2004/2, jun 2004, član 13.7

129 Nacionalni plan akcije za postizanje rodne ravnopravnosti, Poglavlje III, tačke 17 i 18, str. 7

130 Isto kao prethodno, Odeljak 10.1, 10.2, str. 21-22.

Postojeći resursi nisu usklađeni sa zadatkom menjanja decenija nedovoljnog ulaganja u razvoj ljudskog kapitala i veština. 2004. godine, Kosovo je potrošilo oskudnih 0,14 procenata BDP na obrazovanje odraslih.¹³¹ Krajem 2006. godine Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (MEST) je imalo 224 službenika i odobrilo budžet za 2007. godinu od 33.850.156 evra.¹³² Povećanje na 38,1 milion evra kako je planirano za 2008. godinu još uvek ostavlja Kosovo sa jedva 20 evra po stanovniku na obrazovanje.¹³³ Školski sistem se takođe hronično nedovoljno finansira pri čemu škole dobijaju samo 18 evra po učeniku godišnje za pokrivanje infrastrukture i nastavnih sredstava.¹³⁴

Ministarstvo rada i socijalne zaštite (MLSW) isto tako ima nedovoljno novčanih sredstava. Sa godišnjim budžetom od 911.116 evra za stručno obrazovanje i prekvalifikaciju, MLSW troši manje od 3 evra (2,8 evra) po registrovanom nezaposlenom.¹³⁵ Dok je broj registrovanih nezaposlenih porastao između marta 2004. i jula 2007. godine za 43.078 ili 15 posto, finansiranje za stručno obrazovanje i osposobljavanje je skresano za 12 posto.¹³⁶ U dokumentu, Propis 2002/24 UNMIK-a obavezuje Ministarstvo rada i socijalne zaštite da predvidi aktivne mere za tržište rada, posredovanje između poslodavaca i radnika i obezbeđenje stručnog osposobljavanja. U praksi, 2006. godine samo je 3455 lica – manje od 1 procenta registrovanih nezaposlenih imalo koristi od javno finansiranog stručnog osposobljavanja.¹³⁷

Potrebu za posredovanjem u zapošljavanju MLSW ne može da ispuni. Širom Kosova, 454 nezaposlenih je konkurisalo za jedno slobodno mesto 2006. godine. U apsolutnim brojkama, javni biro za zapošljavanje dobili su 8561 slobodno radno mesto i našli posao za 7348 lica koja su tražila posao.¹³⁸ Sedamdeset tri procenta onih koji su tražili i našli posao preko javnog posredovanja bili su muškarci, a žene su činile otprilike jednu četvrtinu svih nalaženja zaposlenja. Većina ovih poslova otišla je na visokokvalifikovane žene; jedna od četiri koje su završile srednju školu našla je posao naspram 0,4 posto nekvalifikovanih žena. Potreba za stručnim osposobljavanjem takođe u velikoj meri nadmašuje ponudu. većina registrovanih nezaposlenih je bez sposobnosti i kvalifikacija. od 18.894 prijavljenih nezaposlenih u opštini Srbica/Skenderaj, 11.667 je bez ikakvih kvalifikacija, 3452 ima srednje obrazovanje i 64 ima fakultetsku diplomu.¹³⁹ Ipak, žene su posebno na gubitku; pet puta više muškaraca nego žena učestvuje u programima obuke koje finansira MLSW; samo 18 posto učesnika su žene.¹⁴⁰ Zbog nedostatka javnog finansiranja, stručno osposobljavanje i neformalno obrazovanje ostaju uveliko zavisni od donatora, ali jedva 6 procenata donatorske pomoći se izdvaja za sektorsku podršku obrazovanju i zapošljavanju.¹⁴¹

135 Budžet Vlade Kosova za 2007. godinu. str. 103.

136 MEST, MAFRD, FAO, Strategija za obrazovanje za ruralni narod na Kosovu, 2004-2009, str. 7.

137 MLSW, Ured za rad i zapošljavanje, 2006., str. xvi.

138 Isto kao prethodno, str. 17.

139 Intervju sa Shukrijom Mehmeti i Tafilom Shatrijem, Opštinski biro za zapošljavanje, Srbica/ Skenderaj.

140 ILO IFP/SKILLS, Akciono istraživanje – Rodne dimenzije razvoja veština na Kosovu, Priština/ Prishtinë 2003. str. 15.

141 UNICEF, Tabela 32, Prilozi donatora sektorima na Kosovu.

Nedostatak političke obaveze se takođe reflektuje na zapanjujući nedostatak podataka. Ne postoji nacionalno prikupljanje podataka o ljudskim resursima. Rukovodilac jedinice odgovoran za Statistiku obrazovanja u okviru MEST priznao je da nema podatke o stopi nepismenosti, stopama upisa u školu i napuštanja škole. Podstaknut, odgovorio je, 'o, ne, nemamo takvu vrstu informacija, da, bilo bi dobro imati ove podatke kod nas u ministarstvu, ali mi ih jednostavno nemamo.'¹⁴² Takođe ne postoji sistem za praćenje napuštanja škole ili onih koji su završili programe stručnog osposobljavanja što bi omogućilo procenu relevantnosti i kvaliteta obezbeđene obuke. Nedostaju osnovne informacije o nivoima kvalifikacija osoblja u formalnom i neformalnom sektoru, postojećim kvalifikacijama među nezaposlenima ili potrebama za kvalifikacijama u privatnom sektoru. Pouzdano predviđanje potreba za kvalifikacijama je zbog toga nemoguća misija.

Van domašaja

Mitrovački Centar za stručno osposobljavanje nalazi se oko četiri kilometra van grada, na glavnom putu koji ide od Mitrovice ka Crnoj Gori. Centar je sagrađen 2000. godine uz finansiranje iz Danske. Od 2003. godine on je pod upravom Ministarstva rada i socijalne zaštite (MLSW).

Mitrovački Centar za stručno osposobljavanje je zgrada „u razvoju“. Terasu ispred glavnog ulaza, kao i drvene stolice i stolove koje koriste polaznici za vreme pauze za ručak tokom leta su napravili kursisti koji su završili kurs za obradu drveta. Zidarsku radionicu, priljubljenu uz glavnu zgradu, izgradili su kursisti sa zidarskog kursa. U učionicama punim šivaćih mašina i hrpama tkanina, tekstilni kursisti prave uniforme za druge polaznike. Časovi kuvanja se održavaju u obližnjoj kuhinji, a u vreme ručka, učesnici obuke sa drugih kurseva dolaze ovde da probaju hranu. Prostrana prostorija dalje duž hodnika, koristi se za kurs obrade drveta; radionica za metalce nalazi se na prvom spratu. Svaka učionica za kurs iz informacionih tehnologija i poslovnog upravljanja ima po 10 modernih kompjutera sa ravnim ekranom i faks mašinom.

Ferdane Haxhimustafe, jedna energična 35-godišnja žena, rukovodi centrom. Svakog jutra u osam sati, Haxhimustafe se sastaje sa svojim osobljem da isplaniraju rad kurseva; kursevi počinju u 8.30 h. Većina osoblja radi od 2000. godine a prošla je obuku Danske škole proizvodnje koja je prvobitno upravljala centrom. Između 2003. i avgusta 2007. godine, Mitrovački centar za stručno osposobljavanje je obezbedio obuku za 1814 polaznika, uključujući 515 žena (28 procenata). Polaznici mogu da biraju između sedam stručnih profila, uključujući kuvanje, obradu tekstila, obuku na kompjuteru, poslovno upravljanje, zidarstvo, obradu drveta i obradu metala.¹⁴³ Radnim danom, centar je prepun polaznika.

¹⁴² Intervju sa Enverom Mekolijem, rukovodiocem Jedinice za sistem obrade poslovnih informacija u obrazovanju, dela Odseka za planiranje & analizu u okviru MEST, decembar 2007.

¹⁴³ Intervju sa Ferdanom Haximustafe, direktorkom Regionalnog centra za stručno osposobljavanje u Srbici/Skenderaj, 12. septembar 2007.

Tabela 9: Centar za stručno osposobljavanje u Mitrovici¹⁴⁴

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno	% žena
2003	106	24	130	18 %
2004	349	72	421	17 %
2005	412	126	538	23 %
2006	327	148	475	31 %
2007*	105	145	250	58 %
Ukupno	1299	515	1,814	28 %

*Samo do avgusta 2007.

Stručni profili se biraju među 23 stručna profila koja je izdvojilo Ministarstvo rada i socijalne zaštite na osnovu procene tržišta rada izvršene 2001. godine. Postojeći profili su jednostrani i uveliko naginju zanimanjima vezanim za građevinarstvo, što odražava potrebe posleratne ekonomije Kosova. Imajući na umu agrarnu prirodu kosovske privrede, iznenađujuće je da ni jedna od prioritarnih oblasti za stručno osposobljavanje ne uključuje obuku za poljoprivrednu proizvodnju u okviru ruralnog razvoja, osim jedan kurs za održavanje poljoprivrednih mašina.¹⁴⁵ Ni centri za stručno osposobljavanje u Prizrenu, Mitrovici/ Mitrovicë ili Prištini/Prishtinë ne nude kurseve specijalno orijentisane na potrebe poljoprivrednika ili na generaciju čiji se dohodak ostvaruje na selu. Takođe iznenađuje da je sedam godina brze ekonomske promene prošlo bez revizije prvobitna 23 profila odabrana 2001. godine. Nije, dakle, učinjen napor da se prilagodi narastajućim potrebama privatnog sektora za kvalifikacijama.¹⁴⁶

Izbor kurseva obuke je takođe rodno pristrasan; 16 od 23 profila naginje u korist tradicionalnih „muških“ zanimanja koji se smatraju neprikladnim za žene koje traže posao. Profili u našem centru su većinom muška zanimanja, tako da je broj žena učesnika mali, priznaje Sinan Gashi, direktor VTC u Prizrenu.¹⁴⁷ Samo dva – tekstilni i kancelarijski posao – smatraju se ženskim zanimanjima a šest je 'prikladno' i za muškarce i za žene. Ova zanimanja obuhvataju poslovno upravljanje, informacione tehnologije, grafički dizajn, računovodstvo, samozapošljavanje i kuvanje.¹⁴⁸ Ni jedan od kurseva nije specijalno napravljen po meri seoskih žena bez osnovnog obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem i bez ikakvog prethodnog radnog iskustva van kuće. Nije iznenađenje što je manje od jednog na pet učesnika u prizrenskom centru bila žena.

Svih osam centara za stručno osposobljavanje nalaze se u gradovima, daleko od većine nezaposlenih sa sela. U teoriji, kursevi stručnog osposobljavanja se nude besplatno, ali polaznici moraju da organizuju i plate sopstveni transport. Razdaljine do centara i troškovi prevoza predstav-

144 Isto kao prethodno.

145 Strategija za obrazovanje za ruralni narod na Kosovu, 2004-2009.

146 Intervju sa Valli Corbanese, rukovodiocem Kancelarije Međunarodne organizacije rada u Prištini/Prishtinë.

147 Intervju sa Sinanom Gashijem, direktorom Centra za stručno osposobljavanje u Prizrenu.

148 ILO IFP/SKILLS, Akciono istraživanje – Rodne dimenzije razvoja veština na Kosovu, Priština/ Prishtinë, 2003. str. 15.

ljaju istinsku barijeru za potencijalne učesnike iz ruralnih oblasti, posebno žene. Shasivar Sadiku, direktor Regionalnog centra u Prištini/Prishtinë koji pokriva šest opština, priznaje da ' većina učesnika u programima obuke dolazi iz Prištine/Prishtinë '.¹⁴⁹ Opštine kao što su Podujevo/ Podujevë – na udaljenosti od Prištine/Prishtinë koju svakodnevno pređe putnik sa sezonskom kartom – su u velikoj meri marginalizovane. Pukih 0,57 procenata registrovanih nezaposlenih u Podujevu/ Podujevë učestvovalo je u stručnom osposobljavanju koje je obezbedilo MLSW u Prištini/Prishtinë. Udeo učesnika iz Orahovca/Rahovec koji su pohađali kurseve u prizrenskom centru bio je samo 2,4 procenta. U Srbici/Skenderaj, od 2003. do avgusta 2007. godine, samo 107 osoba je učestvovalo na kursovima u Mitrovici. Manje od 0,5 procenata od 18.894 registrovanih nezaposlenih u Srbici/Skenderaj je tako imalo koristi od mera javnog osposobljavanja.¹⁵⁰

Sejdi Behrami, star 44 godine, migrirao je u Nemačku i radio u metaloprerađivačkoj fabrici sedam godina. Posle rata, nemačke vlasti su primorale porodicu Behrami da se vrati na Kosovo. Sejdi Behrami se vratio u svoje selo Krasimirovac/Krasmirovac u opštini Srbica/Skenderaj, gde živi sa svojom ženom i petoro dece od socijalne pomoći. 2007. godine, Sejdi Behrami se prijavio za metaloprerađivački kurs u mitrovačkom Centru za stručno osposobljavanje. Nada se da će dobiti svedočanstvo kojim se potvrđuje njegova metaloprerađivačka stručnost koju je stekao radeći u Nemačkoj. Dolazak u Mitrovicu/Mitrovicë iz Krasimirovca/Krasimirovc je svakodnevno teško iskušenje. Sejdi mora da pešači 40 minuta od svog sela do sledećeg sela, Quirez, uzme autobus za 1 evro do Srbije/Skenderaj, a onda drugi autobus do Mitrovice. On provodi gotovo četiri sata putujući svakog dana. Cena autobuskih karata samo za pohađanje tromesečnog kursa iznosi koliko i jednomesečna socijalna pomoć. Da je Sejdi Behrami žena, pohađanje kursa u Mitrovici bio bi daleki san.¹⁵¹

Troškovi i poteškoće povezane sa pohađanjem kurseva obuke efektivno isključuju većinu seoskih žena koje su manje mobilne i manje fleksibilne od Sejdija Behramija. U Orahovcu/Rahovec, Srbici/Skenderaj i Podujevu/Podujevë zajedno, 17.427 žena je registrovano kao nezaposleno; žene tako čine 47 procenata svih registrovanih nezaposlenih. Ali samo 65 žena, ili 0,37 posto od službeno registrovanih nezaposlenih žena, pohađa obuke za posao u jednom od centara za stručno osposobljavanje u Prizrenu, Mitrovici ili Prištini/Prishtinë. Iz opštine Orahovac/Rahoves, ukupno 14 žena i iz opštine Srbica/Skenderaj samo 5 žena je pohađalo kurseve.¹⁵² Već nizak udeo žena koje učestvuju u programima stručnog osposobljavanja – 18 procenata s kraja na kraj Kosova – ozbiljno je iskrivljen u korist opština u kojima su smešteni centri za stručno osposobljavanje.

149 Intervju sa Shasivarom Sadikuom, direktor, Regionalni centar za stručno osposobljavanje, 31. jul 2007.

150 Intervju sa Shukrijom Mehmeti, Opštinski biro za zapošljavanje u Orahovcu/Skenderaj.

151 Intervju sa Sejdijem Behramijem, Centar za stručno osposobljavanje, Mitrovica/Mitrovicë, 2007.

152 Intervju sa Ferdanom Haximustafe, direktor, Regionalni Centar za stručno osposobljavanje u Mitrovici/Mitrovicë, 12. septembar 2007.

Tabela 10: Udeo žena registrovanih kao nezaposlenih u opštinskim biroima za zapošljavanje

Opština	# Registrovanih nezaposlenih	# Nezaposlenih žena	% Žena
Srbica ¹⁵³	18.894 (april)	9,976	53 %
Orahovac ¹⁵⁴	6.883 (jun)	3,227	47%
Podujevo ¹⁵⁵	10.419 (jun)	4,224	40.5%
Ukupno	36,196	17427	46.8%

Žene koje nemaju nikog da im pazi decu tokom sati provedenih na kursu su takođe automatski isključene. U selima nema vrtića, a troškovi u vezi sa slanjem dece u vrtić u Podujevu/ Podujevë, Srbici/Skenderaj ili Orahovcu/Rahovec su visoki. Mesečna cena za mesto u vrtiću je između 25 i 30 evra, povratna karta od bilo kog sela do grada javnim prevozom košta 1 evro ili prosečno 21 evro mesečno. Samo slanje deteta u vrtić tako košta oko 50 evra svakog meseca.¹⁵⁶ Malo njih može sebi priuštiti ovaj „luksuz“. U Srbici/Skenderaj, 60-oro mališana je upisano u vrtić, u Podujevu/ Podujevë 55 a u Orahovcu/Rahovec samo 22.

Opština	Ukupan # polaznika	# žena kursista
Srbica ¹⁵⁷	107 ¹⁵⁸	5
Orahovac ¹⁵⁹	165 ¹⁶⁰	14
Podujevo ¹⁶¹	60 ¹⁶²	46
Ukupno	332	65

Ne računajući troškove u vezi sa pohađanjem kurseva na udaljenim lokacijama, mnoge seoske žene nikada nisu ni čule za centre za stručno osposobljavanje koje vodi MLSW. Nexhmije Ismaili, bivša instruktorka za opismenjavanje u susedstvu Podujeva/Podujevë, je registrovana kao nezaposlena. Iz opštinskog biroa za zapošljavanje je nikada nisu obavestili o mogućnosti da posećuje kurseve obuke u Centru za stručno osposobljavanje u Prištini/Prishtinë.¹⁶³ Fixhrije Aliu, stara 38 godina, pohađala je samo jedan mesec osnovne škole. Sada živi u selu Krpimej/ Kërpimeh u Podujevu/Podujevë sa mužem, dva sina i svekrom i svekrvom. Volela bi da nađe posao kao krojačica ili u fabrici, ali ne zna gde da traži. Ni ona nikada nije čula ni za kakve kurseve obuke koje obezbeđuje Ministarstvo rada i socijalne zaštite.¹⁶⁴ U stvari, većina intervjuisanih žena nikada nije

153 Intervju sa Shukrije Mehmeti, Opštinski biro za zapošljavanje u Srbici/Skenderaj

154 Intervju sa Hilmijom Bugari, direktor Opštinskog biroa za zapošljavanje u Orahovcu/Rahovec, jun 2007.

155 Intervju sa Idrizom Hetemijem i Arzijom Potera, Opštinski biro za zapošljavanje u Podujevu/ Podujevë.

156 Statistika e arsimit shqip 2006-2007, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije i telefonski razgovori sa Taibom Nishevci, direktorkom vrtića u Podujevu/Podujevë i Jasharom Lushtakuom, direktorom vrtića u Srbici/Skenderaj.

157 Intervju sa Shukrijom Mehmeti, Opštinski biro za zapošljavanje u Srbici/Skenderaj.

158 Intervju sa Ferdanom Haximustafe, direktor, Regionalni centar za stručno osposobljavanje u Srbici/Skenderaj, 12. septembar 2007.

159 Intervju sa Hilmijom Bugari, direktorka Opštinskog biroa za zapošljavanje u Orahovcu/Rahovec, jun 2007.

160 Intervju sa Sinanom Gashijem, direktor, Regionalni centar za stručno osposobljavanje, Prizren.

161 Intervju sa Idrizom Hetemijem i Arzijom Potera, Opštinski biro za zapošljavanje u Podujevu/Podujevë.

162 Intervju sa Shpetimom Kalludrom, šefom Odseka za analizu tržišta rada, Ministarstvo rada i socijalne zaštite, 12. septembar 2007.

163 Intervju sa Nexhmijom Ismaili, bivšom instruktorkom za opismenjavanje u Lagja e Kuvajtit u Podujevu/Podujevë/.

164 Intervju sa Fixhrijom Aliu, selo Kerpimeh, Podujevo/Podujevë.

čula o kursovima stručnog osposobljavanja koje obezbeđuje MLSW. Ovo je takođe potvrdio Avdullah Jasici, instruktor u VTC Priština/Prishtinë, koji je rekao IKS da 'mnogi učesnici kursa izražavaju iznenađenje oko broja kurseva koji se nude u našim centrima, besplatno.'¹⁶⁵

Odgovornost za informisanje i stupanje u kontakt sa nezaposlenima na selu najviše leži na opštinskim službenicima koji rade na zapošljavanju. Da bi se kvalifikovala za ponuđeni kurs u jednom od osam centara za stručno osposobljavanje, osoba prvo mora da se prijavi u opštinskom birou za zapošljavanje. Na osnovu takozvanog 'Kartona o traženju posla' (Kartela e punekerkuesit') savetnici za zapošljavanje upoređuju postojeće kurseve sa potrebama kandidata.

Opštinski biro za zapošljavanje na Kosovu, međutim, imaju ozbiljan deficit kadrova i nedovoljno sredstava. Prema rukovodećem osoblju ILO, pod pritiskom MMF, više radnih mesta mora da se redukuje, uključujući matičare i koordinate obuke. Kao rezultat toga, savetnici za zapošljavanje sada imaju čak manje vremena da kontaktiraju i saraduju sa privatnim sektorom, sparuju slobodna mesta sa potencijalnim kandidatima i obezbeđuju profesionalnu orijentaciju i savetovanje za izbor zanimanja.¹⁶⁶ U proseku, jedan službenik je zadužen za 1638 nezaposlenih. Radi poređenja, prosek EU je jedan službenik na 149 nezaposlenih.¹⁶⁷

Opština	#osoblja	Odnos osoblje/nezaposleni
Srbica ¹⁶⁸	4	1:4724
Orahovac ¹⁶⁹	3	1:2294
Podujevo ¹⁷⁰	3	1:3473

Svaki od četiri člana osoblja u opštinskom birou za zapošljavanje u Srbici/ Skenderaj je odgovoran za po 4,724 registrovanih nezaposlenih. Ima malo vremena da se uključe u proširene aktivnosti i kampanje za podizanje svesti da bi reklamirali mogućnosti za obučavanje u udaljenim selima. Redovno komuniciranje sa 841 registrovanom firmom u opštini je težak zadatak u opštini veličine Srbije/ Skenderaj koja se prostire na 37.440 hektara krševitih brda i planina sa vrhovima do 1080 metara (planina Čičevica/Qyqavica). Mnoga od 52 sela su povezana samo blatnjavim putevima, neprolaznim u zimskom periodu. bez sopstvenog vozila, četvoročlani tim naporno pokušava da ostane u bliskom kontaktu sa lokalnom poslovnom zajednicom i otkrije potencijalna slobodna radna mesta. Između januara i juna 2007. godine, službenik za zapošljavanje Shukrije Mehmeti uspeo je da poseti 77 preduzeća u Srbici/Skenderaj. U prvom kvartalu ove godine, biro je popunio četiri slobodna radna mesta u šoping centru i restoranu brze hrane 'Ben-Af' i fabrici opeke 'Geci', privatizovanoj u aprilu 2005. godine, i unajmio je 13 sezonskih radnika.¹⁷¹ Uzimajući u obzir veličinu izazova, 17 popunjenih radnih mesta je samo kap vode u moru.

¹⁶⁵ Intervju sa Avdullahom Jasicijem, instruktor u Centru za stručno osposobljavanje u Prištini/Prishtinë.

¹⁶⁶ Intervju sa Vali Corbanese, rukovodilac prištinske/Prishtinë Kancelarije Međunarodne organizacije rada, 26. jul 2007.

¹⁶⁷ MLSW 'Rad i zapošljavanje' Godišnji izveštaj za 2006, str. 13.

¹⁶⁸ Intervju sa Shukrijom Mehmeti i Tafilom Shatrijem, Opštinski biro za zapošljavanje, Skenderaj/Srbica.

¹⁶⁹ Intervju sa Hilmijom Bugari, direktorkom Opštinskog biroa za zapošljavanje, Rahovec/Orahovac.

¹⁷⁰ Intervju sa Idrizom Hetemijem, direktor, Biro za zapošljavanje u Podujevu/Podujevë, 5 jul 2007.

¹⁷¹ Intervju sa Shukrijom Mehmeti i Tafilom Shatrijem, savetnici za zapošljavanje, Opštinski biro za zapošljavanje, Skenderaj/Srbica.

Javni centri za stručno osposobljavanje takođe jasno favorizuju bolje obrazovana lica koja traže posao; 55 procenata učesnika koji su se upisali na kurs obuke MSLW završilo je srednju školu. Samo 30 procenata učesnika bili su nekvalifikovani i polukvalifikovani muškarci. Niskokvalifikovane žene, uključujući žene koje su učestvovalе u Programu za opismenjavanje žena, su naročito u nepovoljnom položaju. Dva procenta žena koje su učestvovalе bile su nekvalifikovane, dok je 70 procenata imalo srednje obrazovanje.¹⁷² S obzirom da je od 155.373 registrovane nezaposlene žene, više od dve trećine bilo nekvalifikovano ili niskokvalifikovano, dok jedna petina ima srednje obrazovanje, nekvalifikovane žene su ekstremno pogođene.¹⁷³

Tabela 11: Najviši stepen obrazovnog postignuća registrovanih nezaposlenih ¹⁷⁴

Obrazovno postignuće	Ukupno registrovanih nezaposlenih	Registrovane nezaposlene žene	% žena/ukupno žena
≤ Nekvalifikovane, polukvalifikovane	212,397	117,512	75.6 %
Kvalifikovane	29,679	4,506	2.9 %
≥ Srednja škola	90,773	33,355	21.5 %
Ukupno	332,849	155,373	100 %

Funkcionalna nepismenost i nedostatak priznatih svedočanstava iz osnovne škole među seoskim ženama predstavlja najdirektniju prepreku za učestvovanje u učenju i osposobljavanju odraslih. Ni jedan od kurseva ponuđenih u centrima za osposobljavanje u Prištini/Prishtinë, Mitrovici/Mitrovicë ili Prizrenu ne uzima posebno u obzir žene sa ograničenim osnovnom pismenošću i ograničenom numeričkom pismenošću (matematičkim veštinama). Devetnaest profila zanimanja koji se nude u tri regionalna centra zahtevaju barem osnovnu pismenost i matematičke veštine.¹⁷⁵ Kuvarica mora da čita recepte i meri sastojke, sekretarica mora biti u stanju da prepozna dokumente po njihovom naslovu ili da sastavi belešku. Krojačica mora biti u stanju da uzima mere, kupuje materijale i piše priznanicu. Xhanije Berisha, instruktor kuvanja u Prištini/Prishtinë, seća se slučaja mlade žene koja nije znala da ni da čita ni da piše. Da je Beriša nije učio da čita, polaznica kursa kuvanja ne bi završila kurs.¹⁷⁶ Ima mnogo žena kao što je ona kojima je potrebna specijalna predstručna obuka ili pripremna dopunska nastava za opismenjavanje.

172 MSLW, Biro za zapošljavanje, decembar 2003.

173 Broj nekvalifikovanih i polukvalifikovanih žena u decembru 2006. godine bio je 117.512 ili 76 posto od svih registrovanih nezaposlenih žena.

174 Informacija o kosovskom tržištu rada, jul 2007, MSLW

175 VTC Prizren nudi kurseve iz auto-elektrike, hidraulike i pneumatike, industrijske elektronike, zavarivanja, opravke kućnih aparata, poslovne administracije, samozapošljavanja, kuvanja, konobarisanja, proizvodnje mleka i osnovnih računarskih veština. VTC u Mitrovici nudi zavarivanje, poslovnu administraciju, kuvanje, osnovnu obuku za računare, zidarstvo, obradu drveta i tekstil. VTC u Prištini/Prishtinë nudi kancelarijski posao, opravku kancelarijske opreme, pekarski kurs, kurseve industrijske elektronike i informatičke tehnologije, poslastičarski kurs, samozapošljavanje i poslovnu administraciju.

176 Intervju sa Xhanijom Berisha, instruktorkom u Centru za stručno osposobljavanje u Prištini/Prishtinë.

Privatni centri za stručno osposobljavanje kojima upravljaju NVO i vladine organizacije uglavnom su prilagođeniji polukvalifikovanim i nekvalifikovanim ženama, uključujući seoske žene. 2003. godine, uključujući javne i privatne institucije za obuku, ukupan udeo žena učesnica je bio oko 41 procenat.¹⁷⁷ U opštini Srbica/Skenderaj, na primer, veliki niz međunarodnih organizacija, uključujući ILO, IOM ili organizaciju koju finansiraju Arapi kao što je 'Katari' obezbeđivale su kurseve stručnog osposobljavanja. Između 2000. i 2003. godine, oko 230 žena je posećivalo kurs krojenja, kurseve engleskog jezika ili za rad na računaru ili je bilo na obuci za profesionalnu orijentaciju i poslovno planiranje ili su se prekvalifikovale za bolničarke.¹⁷⁸ Bez službene akreditacije, pohađanje ovih kurseva ostaje opcija bez budućnosti.

Studija slučaja: Hareja i Grate Fermere

NVO "Hareja" sa sedištem u Orahovcu/Rahovec osnovana je u julu 2000. godine. Osnovale su je tri žene, Sahadete Dula, Muradije Shehu i Nusrete Sokoli, Cilj Hareje je bio da osnaži žene i da obrazuje i motiviše decu kroz razne kurseve i aktivnosti u saradnji sa lokalnim i centralnim institucijama i drugim NVO. Ne razlikujući se od tipične kosovske NVO, Hareja radi sa raznovrsnim donatorima, uključujući UNICEF, OSCE, Caritas kao i bilateralne donatore kao što su SIDA, Nemačka kancelarija i Kancelarija SAD. Tokom godina, Hareja se razvila i postala popularan centar za žene svih godišta i etničkih pripadnosti iz opštine Orahovac/Rahovec i za učenje i za druženje.

Njihov portfolio projekata uključuje ginekološku ambulantu sa lekarom i dve pomoćnice, koja pruža savete i obuku za oko 80 žena mesečno; različite kurseve friziranja, krojenja, aerobika, kompjutera i engleskog jezika; nedeljni radio šou zvan Ženski glas koji se bavi pitanjima od zdravstva i prosvete do politike i ženskih prava; i ćilimarsku radionicu gde je 16 žena učeno da tkaju i prodaju sopstvene ćilime. Do sada, više od 500 žena u opštini je prošlo obuku i dobile su svedočanstva od Hareje.

Harejin najnoviji projekat "Ekološki povoljna poljoprivreda i marketing" bavi se ključnim potrebama seoskih žena i teži da poveća dohodak za žene poljoprivrednice, ojača njihovu ulogu u poljoprivredi i unapredi njihovo znanje o poljoprivredi i marketinga. Tokom protekle dve godine, Hareja obučavala 30 žena 'aktivistkinja' različitih etničkih pripadnosti iz grada Orahovca/Rahovec i 15 sela¹⁷⁹ kao deo Programa obuke za instruktore sa namerom da obezbede obuku za još 360 žena. 14 modula projekta je specijalno izabrano o osmišljeno da odgovara potrebama i sposobnostima žena koje su vezane za kuću i uključene u

177 ILO IFP/SKILLS, Akciono istraživanje – Rodne dimenzije razvoja veština na Kosovu, Priština/ Prishtinë 2003, str. 15.

178 Opštinska strategija razvoja, 2005-2010, Biro za zapošljavanje u Srbici/Skenderaj, str. 15.

179 Sela su: Ofteruša, Fortesa, Čiflak, Rugova, Apterushë, Fortesë, Nogavc/Nogavac, Hoça e Madhe/Velika Hoça, Hoça e Vogel/Mala Hoça, Celin/Celina, Ratkovc/Ratkovac, Krusha e Madhe/Velika Kruša, Qiflak, Denj, Rugovë, Xërë/Zrce, Zoçishtë/Zoçište, Polluzhë/Poluža and Drenovc/Drenovac.

poslove na poljoprivrednom imanju. Za 326 sati obuke, žene su prošle teme koje su išle od analize potreba seča, do tehnika sadjenja, održavanja i zaštite povrća, staklenika, navodnjavanja i đubrenja, kao i poslovnog planiranja i marketinga. Teorija se kombinovala sa praktičnim učenjem ' kako ti to radiš '.

Nekoliko Harejinih aktivistkinja i žena koje su učestvovala u obuci formiralo je novo udruženje po imenu Grate Fermere (Žene farmeri). Reagujući na visoku potražnju, Grate Fermere se skoncentrisala na preradu i konzervisanje povrća, naročito paprika. Žene su odmah poznjele uspeh od svog rada; kako kaže Muradije Shehu postoji velika tržišna potražnja za ukiseljenim povrćem. Uz pomoć Grate Fermere otvoreni su prodajni kanali i žene su mogle da prodaju svoje ukiseljeno i sveže povrće direktno lokalnim supermarketima kao što su Albi, BenAf i Maxi. Za samo tri meseca, grupa od pet žena iz sela Kruša/ Krusha isporučila je 5000 kg ukiseljenog povrća, što im je donelo profit od po preko 1000 evra. Ove žene su sada u poziciji da zarade dodatni dohodak radeći od kuće. U odgovor na visoku potražnju, Grate Fermere planira da olakša kontakte između supermarketa i 10 dodatnih grupa žena. Hareja je jedna zanimljiva studija slučaja o maloj lokalnoj ustanovi koja seoskim ženama obezbeđuje utržive veštine i mnogo potrebne dohodovne mogućnosti.

Zakon o stručnom obrazovanju i osposobljavanju predviđa da sve ustanove za stručno obrazovanje, javne i privatne, moraju imati dozvolu MEST-a, nastavne programe mora da odobri MEST a svedočanstva se izdaju na osnovu Zakona o kvalifikacijama i Nacionalnog okvira kvalifikacija.¹⁸⁰ Zakon takođe predviđa osnivanje Saveta za stručno obrazovanje i osposobljavanje (CVET) pod nadzorom MEST-a koji će savetovati vladu o planovima i strategijama stručnog obrazovanja i osposobljavanja.¹⁸¹ U praksi, međutim, ovaj zakon je mrtvo slovo na papiru. Ni jedan od postojećih kurseva za stručno osposobljavanje koje obezbeđuju NVO nije zvanično akreditovan niti ima licencu za rad. Dritare Jete – što znači „prozori života“ na albanskom jeziku – program opismenjavanja, iako je sada pod direktnim nadzorom MEST-a, nema zvaničnu licencu. MEST još nije odobrio ni jedan novi program obuke. Savet za stručno obrazovanje i osposobljavanje još uvek je zaglavljen u svojoj takozvanoj 'fazi učenja', i izuzev nekoliko nezvaničnih okupljanja, on još nije u funkciji. Još uvek nije bilo revizije potreba za stručnim osposobljavanjem i kvalifikacijama i nikakvog napretka u davanju dozvola pružaocima usluga stručnog osposobljavanja.

180 Zakon o stručnom obrazovanju i osposobljavanju, Zakon br. 02/L-42, članovi 5.2, 9.1, 11.1

181 Isto kao prethodno, članovi 13.1, 13.1, 15.1 i 15.3.

U interesu žena koje uče, opcije za saradnju sa privatnim-javnim centrima za obuku treba da se aktivno istraže a kao hitna stvar, davaoci usluga stručnog osposobljavanja i programi kao što je 'Dritare Jete' moraju dobiti zvaničnu dozvolu MEST-a.

Nedostajući ključ za osnaživanje i mogućnost zapošljavanja žena je obezbeđenje adekvatnog besplatnog kompenzacionog obrazovanja za sve one žene koje su propustile obavezno školovanje. "Izgubljena generacija ' prošlosti, one koje su napustile školovanje 1990-tih i ' izgubljena generacija ' sadašnjice, svim onim ženama i devojkama koje ne mogu sebi priuštiti da nastave školovanje ili koje su primorane da prekinu školu zbog pritiska porodice, predrasuda i diskriminacije, mora se dati druga fer šansa. U modernom školstvu, tradicionalne barijere između formalnog obrazovanja i osposobljavanja i neformalnog nezvaničnog učenja moraju biti prevaziđene. Svako obrazovanje mora da bude ozakonjeno i prenosivo kako bi se uklonili ' ćorsokaci ' na stazama učenja. MEST u saradnji sa opštinama mora da izađe sa praktičnim rešenjima da bi se program Dritare Jete razvio u stepenicu za žene koje žele da završe osnovno obrazovanje. Bez priznatih svedočanstava osnovne škole, žene nemaju šansu da učestvuju u postojećim programima obuke ili planovima zapošljavanja. **Bez svedočanstava osnovne škole, unosan posao ostaje daleki san.**

Primer 1:

Od 2003. godine, Priština/Prishtinë je dom Socijalno-obrazovnom centru Don Bosco, zajedničkom projektu koji podržava međunarodna Salezijanska kongregacija. Slični obrazovni centri postoje u preko 130 zemalja širom sveta. Smešten na prostranom terenu gde se susreću Priština/Prishtinë i opština Fushe Kosova, moderni centar sadrži biblioteku, prostorije za socijalne i kulturne aktivnosti i sportsko igralište. Don Bosco vodi Centar za stručno osposobljavanje, srednju školu za elektrotehniku i omladinski centar. Centar za stručno osposobljavanje usmeren je ka omladini, nezaposlenima sa ograničenim sposobnostima a naročito onima koji su napustili školu.¹⁸² Prema Antonu Gojaniju, glavnom koordinatoru u centru Don Bosco, osnovna pismenost i matematičke veštine su preduslov za pohađanje bilo kog od kurseva.¹⁸³ Žene koje uspešno završe program za opismenjavanje ali im nedostaje valjano osnovno obrazovanje nisu podobne da učestvuju u programima obuke centra Don Bosco.

---

182 Trenutno centar obezbeđuje obuku u pet oblasti, uključujući elektrotehniku, informacione tehnologije (IT) i web dizajn, računovodstvo i finansije, profesionalnu obuku za administrativne poslove i poslove prodaje i učenje jezika. Kada počne 2008. godine, centar će nuditi kurseve zavarivanja čelika, termohidraulike i prerade voća i povrća. Svaki od ovih kurseva sastojće se od po 350 časova raspoređenih tokom četiri meseca.

183 Intervju sa Antonom Gojanijem, koordinator au Socijalnom i obrazovnom centru Don Bosco, Priština/Prishtinë.

Primer 2:

2005. godine, novouspostavljeni Odsek za stručno osposobljavanje u okviru MEST pokrenulo je inicijativu za obezbeđenje neformalnog stručnog obrazovanja u srednjim školama širom Kosova.¹⁸⁴ Ciljna grupa su bili oni koji su napustili školu tokom 1990-tih, migranti koji su se vraćali kući i oni koji su stekli stručnu kvalifikaciju na radnom mestu ali im nedostaje zvanično priznanje. Sistem je bio osmišljen kao najbrži put gde se jedna kalendarska godina vredi koliko i dve godine redovnog stručnog obrazovanja.

Rezultati pilot projekta su zbrkani po različitim opštinama, U srednjoj školi Xhelal Hajda-Toni u centru Orahovca/Rahovec, na primer, projekt nije uspeo.¹⁸⁵ Većina učenika napustila je školu kada su saznali da moraju da plate upisninu od 150 evra po kalendarskoj godini. Od 22 učenika, uključujući 14 učenica, samo osmoro je platilo upisninu i dobilo svedočanstvo.¹⁸⁶ Zanimanje je brzo splasnulo i do 2007. godine došlo je do zastoja programa. U školi Fan Noli u Podujevu/Podujevë, program je započeo 2006. godine sa 16 kandidata koji se se specijalizovali za opravku kancelarijske opreme. Kandidati su bili 100 posto muškarci. U međuvremenu, u školi Isa Boletini u Podujevu/Podujevë prvi razred od 48 učenika je maturirao po uspešnom završetku druge godine neformalnog stručnog obrazovanja iz bankarstva, računovodstva ili carine & logistike. Program se nastavlja sa 156 učenika koji pohađaju kurseve poslovne administracije i sudske prakse. Nastava se organizuje vikendom i zimi. Većina nastavnika su redovni nastavnici srednje škole i plaćeni su 2 evra po satu predavanja.

Nedostatak adekvatnih nastavnih sredstava i udžbenika je ozbiljan problem koji mora da reši MEST; nastavni programi i nastavna sredstva za većinu stručnih profila su zastareli ili ih uopšte nema. U Orahovcu/Rahovec, zbog nedostatka adekvatnih nastavnih sredstava, nastavnici ekonomije moraju da pribegnu diktiranju rezimea i izvoda iz fakultetskih udžbenika.¹⁸⁷ U Podujevu/Podujevë, jedina nastavna sredstva koja su dostupna su beleške koje se hvataju tokom časa. No, bez obzira na sve, u školi Isa Boletini, zanimanje i dalje prevazilazi ponudu. Prema rečima direktora škole, 'zbog svojih ograničenih kapaciteta, škole u Podujevu/Podujevë ne mogu da apsorbuju sve mlade ljude koji žele da nastave školovanje.'¹⁸⁸ Za žene bez svedočanstva osnovne škole, podnošenje mobe za upis nije čak ni stvar izbora.

---

184 Intervju sa Ajshom Balaj, Regionalna kancelarija za stručno obrazovanje, MEST, Prishtinë/Priština.

185 Sa svoje dve satelitske škole u selima Ratkovac/Ratkovc i Velika Kruša/Krusha e Madhe, škola zapošljava 98 ljudi, uključujući 11 nastavnica i jednu administrativnu službenicu.

186 Intervju sa Sadikom Deliuom, sekretarom srednje škole Xhelal Hajda Toni u Orahovcu/Rahovec.

187 Isto kao prethodno.

188 Intervju sa Ilmijom Cakiqi Ganiu, direktorkom srednje stručne škole Isa Boletini, Podujevo/Podujevë.

Primer 3:

Dobro smišljen plan zapošljavanja koji je marta 2007. godine lansirao UNDP namenjen je ženama, manjinama i ljudima sa invaliditetom. Program UNDP se sastoji od obuke na radnom mestu i obuke pred zapošljavanje, plana dotiranja za zapošljavanje i programa stažiranja.¹⁸⁹ U Srbici/Skenderaj, novi plan koji finansira UNDP očekuje da se obezbede mogućnosti za zapošljavanje 19 nezaposlenih, uključujući 10 žena.¹⁹⁰ Devet firmi koje učestvuju u planu predstavljaju tipičan presek privatnog sektora Srbije/Skenderaj. One uključuju tri restorana, dve krojačke radnje, automehaničarsku radnju i frizerski salon, advokatsku kancelariju i kamenolom.¹⁹¹ Do jula 2007. godine, svih devet muških radnih mesta je bilo popunjeno dok je pet od 10 radnih mesta rezervisanih za žene ostalo prazno. Daleko od toga da izaziva postojeće stereotipe, izgleda da ih program UNDP potvrđuje. Pet žena koje su privremeno zaposlene slede tri najčešće ženske profesije: kuvanje, krojenje i friziranje. Ovo nije iznenađenje kad se uzme u obzir da su većina službenika i instruktora u opštinskim i regionalnim biroima za zapošljavanje muškarci i da im nedostaje rodna svest.¹⁹² Žene se uglavnom 'savetuju' da slede tradicionalna ženska zanimanja koja obezbeđuju minimalne dohodovne mogućnosti i ograničene izgleda za napredovanje u poslu. Da bi se kvalifikovali za jednu od četiri komponente programa UNDP, svi kandidati moraju imati završeno barem osnovno obrazovanje.¹⁹³ Ova odredba automatski isključuje većinu žena koje su učestvovala u UNICEF-ovom programu opismenjavanja, ali još nisu dobile uverenje o ekvivalentnosti sa osnovnom školom.

---

189 Kao deo tromesečne obuke na radnom mestu, UNDP plaća mesečnu naknadu od 50 evra poslodavcu i 100 evra učesniku. Plan dotiranja zapošljavanja sastoji se od UNDP-ovog plaćanja dotacije za platu do 100 evra tokom šest meseci. Ovo nadograđuje jedan raniji program za zapošljavanje mladih čak iz 2004. godine 2004 koji je sproveden u saradnji sa Ministarstvom rada i socijalne zaštite i ILO i uključio je oko 4.000 pojedinaca.

190 Intervju sa Tafilom Shatrijem, savetnikom za zapošljavanje u Opštinskom birou za zapošljavanje, Srbica/Skenderaj.

191 Intervju sa Tafilom Shatrijem, savetnikom za zapošljavanje i koordinatorom UNDP-a u Srbici/Skenderaj. Sedam firmi uključenih u UNDP-ov plan su: Hysi Commerce, Valentina & Hollywood, kao i Dona & Feda Ekos, Besniku & Vanesa, Kushtrimi i advokatska kancelarija.

192 Centri za stručno osposobljavanje u Prištini/Prishtinë i Mitrovici/Mitrovicë imaju četiri, odnosno, dve instruktorka. Prizren ni jednu.

193 Za program stažiranja kandidati moraju da imaju i završeno tercijarno obrazovanje (fakultet).

POGLAVLJE V:
DRUGA ŠANSA

2002. godine, UNICEF je pokrenuo Program za opismenjavanje žena u saradnji sa kosovskim Ministarstvom obrazovanja, nauke i tehnologije. Program je postao poznat kao *Dritare Jete*. Projekt je finansiran poklonom Svetske banke sa namerom da se pozabavi nepismenošću među ženama na selu i poboljša pristup učenju u ranom detinjstvu. Prepoznajući važnu ulogu žena kao pedagoga i uzora, pismenost žena i životne veštine bile su glavne za ovaj program.

U svojoj ranoj fazi, program je sproveden u saradnji sa KFOS, međunarodnom NVO, Svako dete, i mrežom od dvadeset jedne NVO širom Kosova. U prve dve godine, program je stigao do oko 1500 žena učesnika učenja preko 15 opština po čitavom Kosovu. 2003. godine, MEST je preuzeo odgovornost od UNICEF-a.¹⁹⁴ Program je i dalje vodila ista mreža NVO u 130 centara i do kraja 2004. godine stigla do 2500 žena i devojčica. Do danas, ovo je najveći program za opismenjavanje sproveden na Kosovu posle rata.

Mnogim seoskim ženama program je obezbedio jedinstvenu drugu šansu da nastave svoje obrazovanje. Razne starosti, od 13 do 60 godina, učesnice su obuhvatale mlade žene bez ikakvog prethodnog znanja, one koje su napustile osnovnu školu kao i žene koje su završile osnovnu školu ali su želele da unaprede svoju mogućnost zapošljavanja. U Srbici/Skenderaj, Podujevu/Podujevë i Orahovcu/Rahovec, 211 žena je učestvovalo u Programu za opismenjavanje žena.¹⁹⁵

Remzije Sejdiju iz sela Dobri Dol/Dobridoll u Podujevu/Podujevë, pohađala je kurs opismenjavanja u svojoj 28. godini. Pošto ju je porodica primorala da napusti školu, godinama je pokušavala da se sama nauči da čita i piše. Za nju, Program za opismenjavanje je bio životna šansa i ona ju je prigrllila s entuzijazmom. Naile Gashi, njena instruktorka je bila iznenađena njenim napretkom. Kako je rekla IKS, ' Nisam joj verovala da nije završila ni jedan razred, puno je napredovala i bila je veoma zainteresovana da nauči više. Kada je Remzija videla biblioteku mog muža, pitala je da li može da uzima knjige da čita. Za mene je to bilo zadovoljstvo.¹⁹⁶ ' Danas, Ramzije radi u svom porodičnom restoranu u Prištini/Prishtinë.

Za Hamide Hoti, veselu 50-godišnju ženu iz sela Revučë/Revuç u Podujevu/ Podujevë, program opismenjavanja je bio obistinjenje sna. ' Oduvek sam imala želju da naučim da čitam i pišem. Uvek

¹⁹⁴ Intervju sa Aferditom Jahom, neformalni sektor, MEST, 6. avgust 2007.

¹⁹⁵ Podaci od Aferdite Jahe, neformalni sektor, MEST, 6. avgust 2007 (Ukupan broj žena registrovanih na početku u tri opštine bio je 211).

¹⁹⁶ Intervju sa Nailom Gashi, instruktorkom za opismenjavanje žena u selu Dobri Dol/Dobridoll, Podujevë/Podujevo, August

sam se nadala da neću umreti a da ne naučim da čitam i pišem , ' rekla je IKS. Kada je saznala da se u Revuču nudi kurs, Hamide je živela u Prištini/Prishtinë dok se ponovo gradila njena izgorela kuća. Radila je kao krojačica u to vreme, ali željna da pohađa kurs, putovala je dva puta nedeljno od Prištine/Prishtinë do Revuča/Revuç. 'Bila sam vrlo ljuta kada sam morala da propustim čas ', kaže ona sa osmehom. Njen muž, potvrđujući njen entuzijizam, je takođe rekao ' čim bi došla kući posle kursa, odmah bi počela da radi domaći zadatak i stalno nam je tražila da proverimo i učimo s njom.'¹⁹⁷

Za mnoge žene, program opismenjavanja je takođe obezbedio bitnu mogućnost da se druže van kuće i da podele svoju tugu. Lagja e Kuvajtit je u blizini Podujeva/ Podujevë i podigle su je arapske organizacije za pružanje pomoći za socijalne slučajeve i žrtve rata. 128 porodica živi ovde u kontejnerima, uključujući 33 domaćinstva koja vode žene koje su izgubile muževe za vreme rata. Razije Malqi, jedna od instruktorki za opismenjavanje, ima 29 godina. Njen sin je imao sedam meseci kada mu je otac poginuo u ratu. Ona sada živi sa svojim sinom u dvosobnom kontejneru u Lagja e Kuvajtit. Po završetku učiteljskog fakulteta 2004. godine, našla je posao nastavnice u lokalnoj školi po imenu ' Nacionalni mučenici '. Zajedno sa drugom instruktorkom za opismenjavanje, Razije je podučavala grupu od 13 žena, uključujući četiri žene koje su bile potpuno nepismene i druge koje su imale 3-4 godine osnovnog obrazovanja. ' Mnoge žene dolazile su ovde da međusobno podele svoj bol i probleme ', objašnjava Razije. ' Razgovarale smo o svemu, o svojim problemima, zdravlju, poteškoćama, smejele smo se, pričale o tome kako da se brinemo o deci i kako da se izborimo sa državnim ustanovama ', seća se njena koleginica Nexhmije Ismaili. Dvanaest žena je došlo do kraja završivši sva četiri nivoa programa Dritare Jete.¹⁹⁸

Raskidajući sa tradicionalnim pristupom sa nastavnikom u centru pažnje i naglašavajući kvalitativnu interakciju, program Dritare Jete je uveo inovativne načine nastave i učenja na Kosovu. On je takođe pomogao da se obuču kadar iskusnih nastavnika za opismenjavanje u 15 opština. Stižući do više od 3000 žena polaznica programa u udaljenim zajednicama i angažujući lokalne organe i NVO, on je posejao seme za nacionalnu kampanju za opismenjavanje i obrazovanje odraslih. Ipak, da bi se osigurao uspeh programa, treba se pozabaviti sa izvesnim brojem pitanja.

Lopta je u dvorištu Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnologije, i kao znak njegove posvećenosti obrazovanju odraslih i jednakim mogućnostima, MEST mora ovaj program da učini centralnim delom sistema obrazovanja i osposobljavanja odraslih na Kosovu. Širom Kosova, hiljadama žena treba dati drugu fer šansu.

197 Intervju sa Hamidom Hoti, učesnicom WLP, Revuče/Kërpimeh (Podujevë/Podujevo), 21. avgust 2007.

198 Intervju sa Razijom Malqi i Nexhmijom Ismaili, nastavnice u Programu za opismenjavanje žena, Lagja e Kuvajtit, Podujevë/Podujevo, 14. avgust 2007.

U novembru 2006. godine, žene polaznice kursa su polagale ispit kojim se proveravala ekvivalentnost ishoda njihovo učenja sa razredima I-V opšteg osnovnog obrazovanja,¹⁹⁹ Umesto čisto formativne procene, žene su predstavile učeničke portfolije koji su uključivali probna pitanja, znanje i testove iz matematike i simulacije situacija iz stvarnog života gde su potrebni pismenost i matematičke veštine. Ova vrsta ocene portfolija odražava globalno udaljavanje od tradicionalnijeg pristupa za prepoznavanje učenja naspram ukupnog broja godina učenja ka pristupu zasnovanom na ishodu gde početnici treba da pokažu da su savladali izvesnu veštinu ili kompetenciju.²⁰⁰

Deset meseci po polaganju ispita, ni jedna žena nije obavestena da li je položila ili pala. Portfoliji za ocenu su bili složeni na hrpu u prašnjavom čošku Ministarstva. Zvanično, MEST je oklevao da izda svedočanstva iz razloga što ekvivalencija i akreditacija nastavnog programa još nije bila uspostavljena a ishodi učenja za peti razred obaveznog školovanja nisu bili još utvrđeni. Odgovornost za nalaženje praktičnog rešenja leži u potpunosti na Ministarstvu obrazovanja.

- MEST mora da deluje brzo i efikasno na utvrđivanju ekvivalencije između programa „Dritare Jete“ i petog razreda obaveznog školskog obrazovanja kako bi se osiguralo da oni početnici koji žele da nastave sa daljim obrazovanjem i onima koji traže posao dobiju pravo da to urade.
- Kao hitnu stvar, MEST treba da uspostavi efikasan Sistem za ekvivalenciju i akreditaciju neformalnih obrazovnih programa, na osnovu Sistema za osnovno obrazovanje i osposobljavanje odraslih (videti Aneks 1) i Nacionalnog okvira kvalifikacija.
- Nedavno konstituisana Skupština Kosova mora da usredsredi svoje napore na donošenje Zakona o kvalifikacijama i Nacionalnog okvira kvalifikacija bez daljeg odlaganja.

Donošenje zakona je samo prvi korak, sledeći je njegova implementacija. Zakon za obrazovanje i osposobljavanje odraslih je odobren 22. jula 2005. godine u cilju promovisanja doživotnog učenja za sve pojedince.²⁰¹ On obavezuje MEST da

‘stvari neophodne uslove da odrasli polaznici steknu veštine, znanje... u skladu sa njihovim ličnim potrebama.’²⁰²

Zakon konkretno predviđa da MEST registruje i dozvoli obezbeđivanje obuke i obrazovanja za odrasle, da usvoji i odobri programe za osposobljavanje odraslih u javnom sektoru, da utvrdi ekvivalenciju i standarde znanja za priznavanje svedočanstava i diploma, da osigura kontrolu kvaliteta među

199 Intervju sa Afërditom Jahja, neformalni sektor, MEST, avgust 2007

200 Standardi određuju šta se očekuje da odrasla osoba bude u stanju da uradi iz pismenosti (veštine obuhvataju pričanje i slušanje, čitanje, pisanje) i numeričkih veština (veštine uključuju razumevanje i korišćenje matematičkih podataka, računanje i manipulisanje matematičkim podacima, tumačenje rezultata i prenošenje matematičkih informacija) na različitim nivoima na progresivan način. Videti Ishode učenja (zadovoljavanje standarda) za pismenost & komunikaciju ABET nivo 1 (razred 1-3) i nivo 2 (razred 4+5).

201 Zakon za obrazovanje i osposobljavanje odraslih, zakon br. 02/L-24, član 1.1.

202 Isto kao prethodno, član 1.3.

nastavnicima i instruktorima i obezbedi kompenzaciono obrazovanje za polaznike koji su propustili obavezno osnovno obrazovanje.²⁰³ Zakon takođe navodi jasnim rečima da je MEST odgovoran za

*'izdvajanje posebne budžetske linije za finansiranje godišnjeg programa za obrazovanje odraslih.'*²⁰⁴

Realnost se mnogo razlikuje. Kada su ga oktobra 2007. godine zapitali, stalni sekretar MEST nije znao koliko novca se zaista izdvaja na neformalno obrazovanje.²⁰⁵

Izuzev jednog državnog službenika, nema raspodele osoblja i nema posebne budžetske linije za neformalno obrazovanje.²⁰⁶ Program 'Dritare Jete' je trenutno jedina postojeća strategija za borbu protiv nepismenosti, ali su njegovi resursi i institucionalna podrška u okviru MEST-a minimalni. Unutrašnja birokratija MEST-a takođe zahteva više od desetinu potpisa da bi se odobrilo jednokratna mesečna isplata od 60 evra instruktorima opismenjavanja. Kašnjenja isplata koja traju po nekoliko meseci postaju norma. Što je najvažnije, do današnjeg dana iako se krši Zakon o obrazovanju i osposobljavanju odraslih i Zakon o stručnom obrazovanju i osposobljavanju, ni program Dritare Jete niti bilo koji drugi postojeći 'neformalni' program obrazovanja nisu zvanično potvrđeni.

S obzirom da je program Dritare Jete jedini sveobuhvatni, kompenzacioni program osnovnog obrazovanja valjano postavljen ciljajući na seoske žene, ovo je dobar test posvećenosti i sposobnosti MEST-a da zaista primeni postojeće zakone. Ovo za sobom povlači dovoljno raspoloživih budžetskih izdvajanja i raspoređivanja osoblja da bi se osiguralo neprekidno funkcionisanje i održivost programa Dritare Jete.

Ako se pogleda izbliza, ishodi učenja, ciljevi i životne veštine definisane u Novom Okviru nastavnog programa za osnovno obrazovanje na Kosovu (razredi 1-5) i ishodi utvrđeni u nastavnom programu Programa za opismenjavanje i osnovno obrazovanje devojaka i žena (nivo I-IV) se u stvari u velikoj meri poklapa sa Dritare Jete. Ishodi učenja programa Dritare Jete obuhvataju veštine čitanja i pisanja ekvivalentne obaveznom osnovnom obrazovanju (1-5, ISCED 1), korišćenje pisanog i govornog jezika kao komunikacionog alata, logičko rešavanje zadatka i matematika primenjena na situacije iz stvarnog života, osnovi statistike, računovodstvo, osnovno razumevanje prirodnih nauka i svest o životnoj sredini. Nastavni program je takođe kreiran tako da razvija zanimanje za istoriju, književnost i umetnost i postepeno uvodi demokratske vrednosti i svest o ženskim i dečjim pravima. Izvesni elementi su specijalno orijentisani ka potrebama i zanimanjima odraslih žena, uključujući teme kao što su higijena, podizanje dece i kuvarski recepti. Suština razlike – i nedostatak programa Dritare Jete koji može da se identifikuje – je nedostatak engleskog jezika kao stranog jezika.

203 Isto kao prethodno, član 2, 7.1, 9.1, 11, 12, 23.2, 26.1.

204 Isto kao prethodno, član 36

205 Intervju sa Fehmijem Ismailijem, stalnim sekretarom MEST, 19. oktobar 2007.

206 Intervju sa Fehmijem Ismailijem, stalnim sekretarom MEST, 19. oktobar 2007.

Da bi se osigurala puna ekvivalencija između programa Dritare Jete i petog razreda obaveznog školskog obrazovanja, MEST možda treba da obezbedi dodatnu obuku iz jezika za nastavnike za opismenjavanje i/ili intenzivne kurseve engleskog jezika specijalno skrojene prema ženama polaznicama. Alternativno, MEST može isto tako da razmotri zamenu uslova za učenje engleskog jezika nekim alternativnim ishodima učenja, uključujući druge jezike (npr. nemački), više znanje iz prirodnih nauka ili životnih veština kao što su preduzetništvo ili komunikacione veštine. Za razliku od učenika osnovne škole, mnogi odrasli polaznici već poseduju životna iskustva koja prevazilaze usko definisane ishode učenja ekvivalentne razredu 5.

Da bi se osigurala puna akreditacija ekvivalencije programa Dritare Jete, problem je osiguranje kvaliteta. Ranijih godina, mnogi voditelji i instruktori opismenjavanja su regrutovani preko usmene preporuke i ličnih kontakata. Ekstenzivna obuka i uvođenje međunarodnih eksperata za obrazovanje, uspešno je transformisala mnoge od ovih volontera iz prvih dana uiskusne instruktore opismenjavanja. Oni su važan resurs za buduće planove obrazovanja i osposobljavanja odraslih.

U interesu visokokvalitetne nastave, MEST treba da utvrdi objektivne kriterijume koje moraju da ispune ovlašćeni instruktori odraslih u skladu sa Zakonom za obrazovanje i osposobljavanje odraslih. Da bi se dobila puna akreditacija, instruktori opismenjavanja će morati da polože jedan nezavisno sproveden ispit i ispune kriterijume koje je utvrdio MEST. Oni koji polože test moraju se priznati kao ovlašćeni instruktori opismenjavanja i da se odgovarajuće nagrade. Da bi se osiguralo da ima dovoljno dobro obučeni i visokokvalifikovani instruktora za odrasle, donatori će morati da pomognu MEST-u u obezbeđivanu neophodnih resursa i ekspertize.

Da bi se uključile najsiromašnije žene, program Dritare Jete takođe mora da se proširi na dodatne opštine. Jedna posebna slabost programa bila je njegov neuspeh da stigne do najsiromašnijih i potpuno nepismenih žena u zajednicama. Naročito su bile isključene majke koje nemaju nikog da im pazi decu, i siromašne žene koje nisu u stanju da plate za prevoz.

Dodatna sredstva su potrebna kako bi se obezbedila podrška besplatnom dnevnom boravku dece tokom sati nastave i transportu da bi se stiglo do najmarginalizovanijih žena, naročito onih koje vode domaćinstva.²⁰⁷ Alternativno, MEST bi, u saradnji sa opštinskim organima i centrima za stručno osposobljavanje, mogao da razmisli o otpremanju mobilnih timova na nove lokacije i do žena do kojih je teško stići. Potrebna je veća fleksibilnost u planiranju časova nastave na kursu da bi se ispunile potrebe žena kojima nedostaje podrška porodice. Intenzivni kursevi organizovani u bloku – tokom zimskog perioda na primer – mogao bi biti jedan način da uspešno nosi sa obavezama na poljoprivrednom dobru i oko podizanja dece.

207 UNICEF i Svetska banka, Srednjoročna evaluacija, Konačni izveštaj, Pružanje podrške prevenciji konflikta i socijalnoj koheziji preko razvoja u ranom detinjstvu na Kosovu, novembar 2004. str. 9

Javna svest o postojanju nastave za opismenjavanje žena takođe je ostala niska, naročito u oblastima u kojima do sada nastava nije držana. Mnoge žene su takođe bile obeshrabrene zbog stida, predrasuda ili protivljenja porodice. Lokalni organi vlasti, rukovodioci zajednica i biroji za zapošljavanje moraju se aktivnije uključiti u podizanje svesti i podsticanje žena polaznica da učestvuju. Ovo mora da bude deo nacionalne kampanje za opismenjavanje a terenska strategija osmišljena da podigne svest diskriminatorskih običaja i socijalnih normi, optužuje one koji se suprotstavljaju jednakim mogućnostima i ohrabruje žene da prevaziđu strah i osećanja stida.

Da bi se ispunile potrebe žena koje traže zaposlenje i stručnu obuku, Dritare Jete mora da obezbedi ženama polaznicama utržive i prenosive veštine i prava na učestvovanje u postojećim planovima za stručno osposobljavanje i zapošljavanje. Da bi se unapredili izgledi za zapošljavanje seoskih žena naročito, preporučuje se da se uvedu dodatni elementi predstručnog osposobljavanja. S obzirom na ekonomske realnosti u ruralnom delu Kosova, vrste poslova na raspolaganju ženama koje su uspešno završile program Dritare Jete ograničene su na manuelne poslove kao čistačice, kuhinjsko osoblje, frizerke i krojačice. Ovi poslovi su beno plaćeni i nude malo u smislu perspektive u karijeri. Uz dodatnu obuku, izbor raspoloživih poslova bi mogao da se proširi na poslove negovateljice i bolničarke (npr. dece, starijih ili invalidnih osoba), poslove na komercijalnim poljoprivrednim dobrima ili kod agroprerađivača (npr. hortikultura sa intenzivnim radom ili delatnosti za preradu voća) o poslove kao što su recepcionarski, činovnički, manikir, itd. Da bi se žene pripremile za preduzetništvo i samozapošljavanje, treba uključiti i veštine orijentisane ka poslovanju kao što su informacione tehnologije i komunikacione veštine.

Seoske žene su kičma kosovske uglavnom nevidljive radne snage – koje rade iscrpljujuće poslove na porodičnim poljoprivrednim dobrima, vode velika domaćinstva i brinu o narednoj generaciji. Danas, žene na ruralnom Kosovu imaju slabu komandu nad produktivnim resursima; malo žena poljoprivrednika ima vlasništvo i kontrolu nad zemljom na svoje ime. Seoskim ženama takođe su malo dostupni poljoprivredni inputi i tehnologije, krediti i savetodavne službe. Ove službe su generalno usmerene ka muškarcima, često zato što su njihovi predstavnici muškarci a komunikacija između seoskih žena i muškaraca se kulturne tačke gledišta se ne odobrava.²⁰⁸ Sve dok žene ne budu u centru strategije za razvoj ruralnog Kosova, produktivnost poljoprivrednog dobra i, konsekventno, nacionalni dohodak neće porasti.

U prošlosti je obuka za sticanje stručnih znanja za poljoprivredni sektor organizovana u okviru velikih agro-kombinata i prerađivačkih industrija. Nikada država nije obezbedila sistem obuke usmeren ka malim porodičnim poljoprivrednim dobrima. Jedini zvanični objekti za obuku u Poljoprivrednom institutu u Peći/Pejë su nedavno zatvoreni zbog nedostatka potražnje.²⁰⁹ MEST je takođe odlučio da

208 Ženski rad i ekonomski razvoj, Kristin Mammen i Christina Paxson, *Journal of Economic Perspectives* (Dnevnik ekonomskih perspektiva), Svezak 14, broj 4, jesen 2000., str. 141–164.

209 MEST, MAFRD, FAO 'Strategija za obrazovanje za ruralni narod na Kosovu', str. 36.

210 Intervju sa Sadikom Deliuom, sekretarom srednje škole 'Xhelal Hajda-Toni', Rahovec/Orahovac, 21. septembar 2007.

211 MEST, MAFRD, FAO 'Strategija za obrazovanje za ruralni narod na Kosovu', str. 32.

212 Intervju sa Shabanom Dreshajem, šefom Sektora za savetodavne usluge i podršku u okviru MEST, novembar 2007.

napusti specijalizacije u poljoprivredi koje su se predavale u raznim srednjim stručnim školama. Ovo je bio posebno iznenađujući korak u slučaju škole Xhelal Hajda Toni u Orahovcu/Rahovec s obzirom na važnost poljoprivrede i agrobiznisa u toj oblasti.²¹⁰ Danas, jedina obuka koja se obezbeđuje poljoprivrednicima je ad hok i organizuju je NVO ili KFOR, uključujući Centar za obuku u Lipljanu i farmu Rudina u Prizrenu.²¹¹ Novi sistem savetodavne službe u poljoprivredi (SASS) je uspostavljen tek sada u Ministarstvu poljoprivrede i ruralnog razvoja.²¹²

Kreatori politike treba da shvate da je ulaganje u obrazovanje seoskih žena instrument za transformaciju žena. Da bi se osnažile seoske žene, mora im se obezbediti specijalno skrojeno obrazovanje i obuka. Ženama poljoprivrednicima ne samo da je potrebno znanje za poljoprivrednu proizvodnju već im isto tako potrebno da znaju o tržištima, cenama, standardima i alternativnim izvorima dohotka. MEST, u tesnoj saradnji sa MKSW, MAFRD i ostalim relevantnim akterima, treba da istraži opcije za uvođenje komponenti pripreme za stručno osposobljavanje u nastavni program Dritare Jete koje se fokusiraju na tehnologije za unapređenje produktivnosti, obuku za preduzetništvo i marketinške veštine.

Kosovu je potreban profesionalizovan i potpuno akreditovan program Dritare Jete, čvrsto usidren i deo integralne, nacionalne Strategije za obrazovanje i osposobljavanje odraslih, koji će seoskim ženama obezbediti utržive životne veštine. Ovo je karta za bolju budućnost. Učenje odraslih i otvaranje novih radnih mesta su usko međusobno povezani i ne mogu se tretirati kao posao ' jednog ministarstva ', Do danas, ne postoji utvrđena integrisana sveobuhvatna politika za učenje odraslih. Kosovski ministri su se odlučili za izolovan u odeljke podeljen stav, politike su fragmentirane a učenje odraslih je zapalo u procep. Postojeća obrazovna infrastruktura je nerazvijena, prekomerno raširena i bez dovoljno resursa. Ponuda formalnih ustanova koje nude obrazovanje odraslih na centralnom i lokalnom nivou je nedovoljna.

Ministarstvo rada i socijalne zaštite je priznalo da *će' poboljšanje mogućnosti zapošljavanja radne snage Kosova biti ključna karakteristika u pomeranju zemlje ka tržišnoj ekonomiji, što će osigurati više konkurentnih preduzeća i širi socioekonomski razvoj .'* Sada je vreme da se sledi savet Evropske fondacije za osposobljavanje i *' razvije sistem za obrazovanje i osposobljavanje odraslih kako bi se smanjili nivoi funkcionalne nepismenosti i unapredila ključna znanja i sposobnosti (uključujući preduzetništvo) naročito među nezaposlenima.'*²¹⁴

213 Mogućnost zapošljavanja na Kosovu, Procena i opcije za razvoj, Kosovska opservatorija zapošljavanja i kvalifikacije, april 2003. str. vii

214 ETF, Evropska fondacija za osposobljavanje, Strategija za Kosovo, 2007., str. 4

POGLAVLJE VI: DOSTIZANJE LISABONA

U Lisabonu je Evropska unija prihvatila da postane ' najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija sveta utemeljena na znanju, sposobna za održivi privredni rast sa više poslova i boljim poslovima'²¹⁵ Lisabonska strategija je pokrenuta u znak priznanja činjenice da konkurentna prednost sve više zavisi od ulaganja u ljudski kapital. Znanje i kompetencije su **najmoćnije** oružje za privredni rast. Obrazovanje i osposobljavanje su instrumenti kojima društvo može **pomoći** svojim **građanima** da imaju pravičan pristup ekonomskom prosperitetu, demokratskom odlučivanju i ličnom razvoju.²¹⁶

S obzirom na neizvesnu ekonomsku situaciju Kosova, ulaganje u ljude postaje sve važnije. Kosovsko društvo **plaća** visoku cenu što obrazovanje i stručno osposobljavanje ne shvata ozbiljno i što drže žene nepismenim i bez sredstava. Rodna neravnopravnost i nepravičnost u obrazovanju i osposobljavanju sadrže ogromne skrivene troškove:

*"Rodna neravnopravnost nameće indirektan izdatak usporavanjem produktivnosti, efikasnosti i ekonomskog napretka. Sputavanjem akumulacije ljudskog kapitala kroz predrasude u kući i na tržištu rada – i sistematskim isključivanjem žena ili muškaraca iz pristupa resursima, javnim službama i određenim produktivnim aktivnostima – rodna diskriminacija umanjuje sposobnost privrede da prosperira i da de brine o svom narodu. "*²¹⁷

OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) je nedavno utvrdila da jedna dodatna godina obrazovanja vodi, u proseku i dugoročno, povećanju proizvodnje po stanovniku od 4 do 7 posto.²¹⁸ U SAD, prosečan bruto izdatak za društvo tokom životnog veka 18-godišnjaka koji je napustio srednju školu se procenjuje na 450.000 US dolara. Ovo obuhvata gubitke zbog poreza na dohodak, povećanu potražnju za zdravstvenom zaštitom i javnom pomoći, i troškove viših stopa kriminala i delinkvencije. U UK, kad bi 1 procenat više radno sposobnog stanovništva imao odlične ocene umesto nikakvih kvalifikacija, korist za UK bi bila oko 665 miliona funti godišnje zahvaljujući smanjenom kriminalu i povećanom potencijalu zarađivanja.²¹⁹ Oni koji su pod najvećim rizikom obuhvataju

215 EU, Zaključak Predsedništva, Lisabon, stav 37.

216 Savet za obrazovanje Evropskom savetu, Izveštaj o konkretnim budućim ciljevima koji se tiču sistema obrazovanja i osposobljavanja, februar 2001.

217 Svetska banka, Pobučivanje razvoja, Kroz rodnu jednakost u pravima, Resursi i glas, Izveštaj Svetske banke o istraživanju politike, januar 2001., str. 74.

218 OECD, Dobrobit nacija: Uloga ljudskog i društvenog kapitala, Rezime, str. 4

219 Saopštenje Komisije upućeno Savetu i Evropskom parlamentu: Efikasnost i pravičnost u evropskim sistemima obrazovanja i osposobljavanja, septembar 2006., str. 3.

siromašne, manjine, samohrane roditelje, niskokvalifikovane i ljude sa invaliditetom. Postoji tesna korelacija između obrazovanja i veće građanske participacije, volontiranja i davanja milostinje kao i niži rizik od kriminalne aktivnosti.²²⁰

Obezbediti svim građanima da postignu funkcionalni nivo osnovne i numeričke pismenosti je bitan preduslov za ekonomsko napredovanje i društveni razvoj. Osnovne veštine su ključ za sve potonje sposobnosti učenja i za sposobnost zapošljavanja uopšte. Evropska fondacija za osposobljavanje iznela je to otvoreno i odsečno u nedavnoj publikaciji o strategijama učenja odraslih u Jugoistočnoj Evropi:

*' Kvalitet ljudskog i društvenog kapitala je ključna determinanta budućeg privrednog rasta, stvaranja bogatstva i društvenog napretka u svakoj zemlji. Ako se ne preduzme nikakav korak da se podignu sveukupni nivoi stručnosti u zemljama u tranziciji i teritorijama koje su u pitanju, ovo će verovatno biti glavno ograničenje za produktivnost i konkurentnost, ali i za napore da se smanji siromaštvo.'*²²¹

'Dostizanje Lisabona ' treba da dovede Kosovo bliže evropskom opštem trendu u smislu razvoja ljudskog kapitala, potrošnje na obrazovanje odraslih, radnog učešća žena i dohotka po stanovniku. Da bi ulaganja donela plodove u ne tako dalekoj budućnosti – Kosovo mora početi sa ulaganjem u svoj narod u ovom trenutku. Da bi se osiguralo da je kosovska omladina preimućstvo a ne politička i ekonomska obaveza, inkluzivno obrazovanje mora da bude nacionalni prioritet. Ova vlada mora da razmišlja dalje od nezavisnosti i da izgradi budućnost zemlje na i sa svim ljudima koje predstavlja – uključujući žene, manjine, ljude sa posebnim potrebama i omladinu. Otprilike pre 2652 godine, Kinezi su izmislili moćnu poslovicu:

' Kada planiraš za godinu, zasadi kukuruz. Kada planiraš za deceniju, zasadi drveće. Kada planiraš za život, uči i obrazuj ljude. ' Guanzi, 645 godine pre n.e.

220 Dobrobit nacija: Uloga ljudskog i društvenog kapitala, Rezime, OECD, str. 4.

221 Evropska fondacija za osposobljavanje, Planiranje strategija za učenje odraslih – Slučaj Jugoistočne Evrope, 2006., str. 9; za Kosovo ILO ' Plan zapošljavanja kosovske omladine ', 2007., str. 14.

' Dostizanje Lisabona ' je istinski izazov. U čitavoj Evropskoj uniji, 77,8 procenata mladih ljudi ima najmanje srednje obrazovanje sa položenim maturskim ispitom za razliku od Kosova gde ih je 44 procenta.²²² U proseku, 9,6 posto Evropljana starosti 25-64 je učestvovalo u aktivnostima obrazovanja i osposobljavanja, naspram 4 procenta na ruralnom Kosovu.²²³ Udeo studenata upisanih na tercijarno obrazovanje u EU – 27 bio je 15 procenata 2004. godine²²⁴, naspram 13 procenata na Kosovu.²²⁵ Prosečna stopa učešća radne snage žena u EU – 25 bila je 62,6 procenata, za razliku od 33 procenta na Kosovu.²²⁶

Postoje, naravno, velike razlike među državama članicama Evropske unije. 2003. godine, Finska je imala najveću relativnu potrošnju na stručno obrazovanje i osposobljavanje od 1,1 procenta BDP, a pratile su je Mađarska i Holandija, a svaka od njih je izdvajala 1 procenat svog BDP.²²⁷ Da bi Kosovo potrošilo 1 posto svog BDP na stručno obrazovanje i osposobljavanje trebalo bi mu da potroši najmanje 22 miliona evra.²²⁸ Čitav budžet za obrazovanje za 2007. godinu od 34 miliona evra bleđi u poređenju. Prema doživotnom učenju odraslih najbolji igrači su Švedska, Danska i UK, a prati ih Finska. U smislu rodne ravnoteže, predvode Estonija, Bugarska i Rumunija.²²⁹ Ni jedna politika niti iskustvo neke države ne uklapa se u sve potrebe Kosova, ali ima mnogo pouka koje Kosovo može da nauči preko bliske saradnje i dijaloga sa različitim evropskim državama članicama .

Obrazovne politike su rešenje, ali one same ne mogu da reše sve probleme Kosova. Međusektorski pristup uključivanjem mnogih ministarstava i partnera mora da poveže strategije obrazovanja i osposobljavanja sa politikom zapošljavanja, industrijskim razvojem, obogaćivanjem proizvodnje na selu, omladinom i zdravljem i poslednjim, ali ne najmanje važnim, strategijama za unapređenje mobilnosti radne snage u regionu i u Evropi.

Kosovska vlada treba pod hitno da usmeri napore na razvoj održive i politički prihvatljive politike mobilnosti radne snage. Ovo uključuje sklapanje bilateralnih sporazuma sa državama članicama EU i susednim zemljama radi prihvatanja planova migracije radne snage i rešavanja praktičnih pitanja, od penzionih prava do naknada u zdravstvenoj zaštiti. Ovo zahteva koordiniran pristup sa uključivanjem Ministarstva rada i socijalne zaštite, Ministarstva obrazovanja, Ministarstva poljoprivrede, Ministarstva zdravlja, Ministarstva unutrašnjih poslova i kabineta predsednika Vlade. U kontekstu Evrope koja stari, mladost kosovske radne snage predstavlja podjednaku mogućnost za kosovske i evrop-

222 Napredak ka Lisabonskim ciljevima u obrazovanju i osposobljavanju, Indikatori i standardi, oktobar 2007., Radni dokument osoblja Komisije.

223 MEST, MAFRD, FAO "Strategija za obrazovanje za ruralni narod na Kosovu" str. 72.

224 Ključni podaci o visokom obrazovanju u Evropi, izdanje 2007., Eurostat.

225 UNDP, Izveštaj o razvoju čovečanstva, 2006., str. 47.

226 UNMIK, PISG, ILO 'Akcioni plan za kosovsku omladinu', 2007., str. 16.

227 EU, Radni dokument osoblja Komisije, Napredak ka Lisabonskim ciljevima u obrazovanju i osposobljavanju, Indikatori i standardi, oktobar 2007.

228 Okvir srednjoročnih rashoda 2008-2010, Svezak I, Makrobudžetski okvir, 17. jul 2007., Prilog I, Glavni indikatori na osnovu procena MMF, februar 2007., pretpostavljajući BDP od 2.244 miliona evra u 2006. godini.

229 EU, Radni dokument osoblja Komisije, Radni dokument osoblja Komisije, Napredak ka Lisabonskim ciljevima u obrazovanju i osposobljavanju, Indikatori i standardi, oktobar 2007.

ske kreatore politike. Do 2050. godine biće 65 procenata više Evropljana starih 65 godina ili više, a 20 procenata manje radno sposobnih (15-64 godine).²³⁰

Obrazovanje mora biti sastavni deo nacionalne politike migracije. Pitanje koje treba postaviti je: kakva vrsta obrazovanja za koju vrstu migracije? Sa modernim privredama koje se sve više oslanjaju na informaciju i znanje, broj poslova koji zahtevaju samo osnovno školovanje opada širom sveta. Do 2010. godine, 50 posto novih radnih mesta u Evropi zahtevaće fakultetsko obrazovanje a samo 15 posto će biti prikladno za one sa osnovnim obrazovanjem.²³¹

Ovaj izveštaj poziva kosovske kreatore politike da utvrde sopstvenu ' Prištinsku/ Prishtinë strategiju ' i pripreme mapu puteva za razvoj ljudskog kapitala. Da bi strategija bila efikasna mora se temeljiti na čvrstim dokazima i sadržati merljive standarde, hronološki redosled akcija i realističan budžet. Uspeh je isto tako u interesu same Evrope kao što je u interesu Kosova. Kosovu je potrebna EU kao proaktivan i pravi partner i EU želi stabilnost i prosperitet. Ali, neće biti stabilnosti bez ekonomskog razvoja i mobilnosti radne snage. A, u budućnosti neće biti ekonomskog razvoja ako se danas ne ulaže u ljudski kapital. Vreme je da kreatori politike postanu vizionari i da postave ambiciozne ciljeve.

---

230 Osoblje Evropske komisije: Radni dokument (SWP) (SEC (2006.) 1096).

231 Preporuka Evropskog parlamenta i Evropskog saveta od 18. decembra 2006. godine o ključnim kompetencijama za doživotno učenje, član 9.

POGLAVLJE VII: PREGLED STRATEŠKIH PREPORUKA

**Vizija za kosovsko društvo i školstvo:
'Kosovo – društvo znanja, integrisano u Evropske trendove koje
nudi jednake mogućnosti za lični razvoj svim svojim individual-
nim članovima, koji za uzvrat doprinose održivom ekonomskom i
društvenom razvoju'²³²**

Proglasiti razvoj ljudskih resursa nacionalnim prioritetom

- Pripremiti nacionalnu mapu puteva za razvoj ljudskog kapitala do kraja 2008. godine na osnovu čvrstih dokaza, uključujući merljive standarde, hronološki redosled akcija i realističan budžet
- Osigurati da svi građani postignu funkcionalni nivo osnovne i numeričke pismenosti (kako je utvrdila Evropska unija: osnovne veštine čitanja, pisanja i matematike, kao i učenje kako se uči i nove veštine utvrđene u Lisabonu²³³ - Informacione tehnologije, strani jezici, tehnološka kultura, preduzetništvo i socijalne veštine)²³⁴
- Poboljšati upis devojaka u srednju školu i smanjiti stope napuštanja škole na svim nivoima
- Razviti nacionalnu kampanju usmerenu ka predrasudama i rodnoj neravnopravnosti u obrazovanju i zapošljavanju, uključujući građansko obrazovanje za roditelje i programe podizanja svesti fokusirane na rodnu jednakost.
- Proglasiti 2009. godinu 'Godinom doživotnog učenja'
- Kreirati nacionalnu politiku tako da proširi mogućnosti doživotnog učenja i poveća udeo radno sposobne populacije koja učestvuje u doživotnom učenju.
- 'Sazdati kulturu učenja' povećavanje, mogućnosti učenja, podižući nivo učešća i stimulišući potražnju za učenjem.

MEST, opštine, MLSW, MA-FRD, Statistički ured, donatori, građansko društvo i javna/privatna preduzeća

232 MEST, Strateški document o razvoju preduniverzitetskog obrazovanja na Kosovu, 2007-2017, str.9, <http://www.ks-gov.net>.

233 Tokom sastanka Evropskog saveta u Lisabonu (marta 2000. godine), šefovi država ili vlada pokrenuli su "Lisbonsku strategiju" s ciljem da Evropsku uniju (EU) načine najkonkurentnijom ekonomijom u svetu i da se postigne puna zaposlenost do 2010. godine, Zaključci Predsedništva, Lisabon, stav 37.

234 Standardi jasno navode šta se očekuje da odrasla osoba bude u stanju da uradi iz osnovne pismenosti (veštine obuhvataju pričanje i slušanje, čitanje, pisanje) i numeričke pismenosti (veštine obuhvataju razumevanje i korišćenje matematičkih podataka, računanje i manipulisanje matematičkim podacima, tumačenje rezultata i saopštavanje i prenošenje matematičkih informacija) na različitim nivoima na progresivan način. Videti Ishode učenja (zadovoljavanje standarda) za pismenost & komunikaciju ABET nivo 1 (razred 1-3) i nivo 2 (razred 4+5).

Unaprediti prikupljanje podataka kako bi se osiguralo da su efikasne strategije obrazovanja utemeljene na čvrstim dokazima

- Poboljšati prikupljanje podataka i sistematski prikupljati nacionalne podatke o ljudskim resursima, uključujući nivoe osnovnih veština zaposlenih i nezaposlenih kao i potrebe tržišta rada, stope napuštanja škole, broj upisanih
- Uspostaviti mehanizam praćenja za đake koji su završili srednju školu, za diplomirane studente i za one koji su završili stručno osposobljavanje
- Uvesti kulturu evaluacije u okviru sistema obrazovanja i osposobljavanja

MEST, opštine, Statistički ured, Međunarodne organizacije

Povećati finansiranje za obrazovanje i osposobljavanje

- Povećati potrošnju na stručno obrazovanje i osposobljavanje do uporedivih nivoa sa EU (1 procenat BDP)
- Znatno povećati potrošnju na obrazovanje odraslih, posebno se fokusirajući na žene
- Obezbediti besplatno kompenzaciono obrazovanje za sve one koji su propustili obavezno školovanje ili su rano napustili školu radi nadoknade propuštenog učenja
- Napraviti adekvatne planove finansiranja za implementaciju Zakona o stručnom obrazovanju i osposobljavanju, Zakona o obrazovanju i osposobljavanju odraslih i Propisa koji reguliše Savet za stručno obrazovanje i osposobljavanje

Evropska unija, države članice, MEST, MEF

Unaprediti mogućnosti zapošljavanja preko obuke

- Ojačati javne službe za zapošljavanje dodatnim osobljem i resursima i ulagati u poboljšane usluge usmeravanja i savetovanja u vezi sa izborom zanimanja
- Povećati udeo nezaposlenih koji učestvuju u javno finansiranim programima stručnog obrazovanja i osposobljavanja sa sadašnjeg 1 procenta
- Povećati udeo žena koje učestvuju u stručnom osposobljavanju sa trenutnih 18 procenata, naročito među marginalizovanim ženama u ruralnim oblastima
- Obezbediti kurseve predstručnog osposobljavanja na osnovu potreba i dopunsku nastavu za marginalizovane polaznice
- Preduzeti temeljnu reviziju 23 profila zanimanja kao odgovor na potrebe tržišta rada
- Dovedi stručno osposobljavanje bliže polaznicima u ruralnim oblastima slanjem mobilnih timova, osnivanjem isturenih odeljenja za obuku i predvideti subvencionisanje transporta
- Proširiti broj slabo obrazovanih učesnika stručnog osposobljavanja u odnosu na visokokvalifikovane učesnike
- Ulagati u podizanje rodne svest među javnim funkcionerima, instruktorima, nastavnicima i roditeljima da bi se izašlo na kraj sa rodnim stereotipima i razdvajanjem zanimanja prema rodu
- Isplanirati mere za smanjenje rodnih predrasuda i izbora ' tradicionalnih ' zanimanja čineći profile stručnih zanimanja atraktivnijim za devojke i žene

MLSW, MEST, MCYSNRA, NGO, Biroi za zapošljavanje, Trgovinska komora, socijalni partneri, javna/privatna preduzeća

Ojačati MEST

- Ulagati u dodatnu obuku osoblja i rasporediti dovoljno osoblja u prioritetnim oblastima, uključujući obrazovanje i stručno osposobljavanje odraslih
- Razviti integrisani Sistem osnovnog obrazovanja i osposobljavanja odraslih i uspostaviti efikasan Sistem za ekvivalenciju i akreditaciju programa neformalnog obrazovanja, na osnovu Sistema za osnovno obrazovanje i osposobljavanje odraslih (ABETS) i Nacionalni okvir kvalifikacija
- Ukloniti tradicionalne barijere između formalnog obrazovanja, neformalnog obrazovanja i obuke. Olakšati individualne staze učenja da bi se osiguralo da svako obrazovanje bude ozakonjeno i prenosivo.
- Učiniti Agenciju za akreditaciju potpuno funkcionalnom i preduzeti neophodne zakonske izmene da bi imala ovlašćenje da izdaje dozvole i za obrazovanje koje prethodi univerzitetskom i za stručno obrazovanje
- Ojačati Jedinicu odgovornu za evaluaciju i standarde u okviru MEST
- Ulagati u razvoj savremenih nastavnih sredstava za neformalno obrazovanje i različite profile stručnog osposobljavanja

MEST,
Međunarodne
organizacije

Primeniti postojeće zakone i uskladiti i revidirati sve zakone koji se odnose na obrazovanje, osposobljavanje, radnu snagu i omladinu

- Primeniti Zakon o stručnom obrazovanju i osposobljavanju, naročito odredbe u vezi sa davanjem dozvola ustanovama za stručno obrazovanje, odobravanjem nastavnih programa i izdavanjem priznatih svedočanstava na osnovu Zakona o kvalifikacijama i Nacionalnog okvira za kvalifikacije.
- Sprovesti zakon o obrazovanju i osposobljavanju odraslih, posebno odredbe koje se odnose na mere za registraciju i davanje dozvole za obrazovanje i osposobljavanje odraslih, odobravanje programa za osposobljavanje odraslih u javnom sektoru, uspostavljanje standarda ekvivalencije i znanja, osiguranje kontrole kvaliteta među nastavnicima i instruktorima i predvideti kompenzaciono obrazovanje za početnike koji su propustili obavezno školovanje
- Izdvojiti godišnji budžet za obrazovanje odraslih u skladu sa Zakonom za obrazovanje i osposobljavanje odraslih
- Osigurati tesnu saradnju između Saveta za stručno obrazovanje i osposobljavanje i Agencije za akreditaciju. Obezbediti Savetu adekvatan budžet i stručno osoblje u skladu sa Pravilnikom o osnivanju Saveta od 7. maja 2007. godine
- Doneti Zakon o kvalifikacijama i nacionalni okvir kvalifikacija bez daljeg odlaganja

MEST, MLSW,
Kosovska
skupština i
socijalni partneri

Integrirati program Dritare Jete školski sistem i proširiti njegov domet kao deo svenarodne kampanje za iskorenjivanje nepismenosti

- Odobriti program Dritare Jete i učiniti da na raspolaganju bude dovoljno budžetskih i kadrovskih raspodela kako bi se osiguralo njegovo besprekorno funkcionisanje i održivost
- Dovršiti neophodna administrativna uputstva za potpuno uspostavljanje ekvivalencija između Dritare Jete i 5. razreda obaveznog školovanja
- Formirati radnu grupu koja će osmisliti i analizirati standarde, kriterijume i instrumente za odgovarajući proces ocenjivanja (eventualno u okviru Pedagoškog instituta)
- Uvesti dodatne utržive veštine i elemente predstručnog osposobljavanja u nastavni program Dritare Jete, uključujući intenzivne kurseve engleskog jezika i/ili kurseve kompjutera kako bi se ispunili kriterijumi za ekvivalenciju sa obaveznim školovanjem.
- Obezbediti svedočanstva osnovne škole na osnovu ishoda polaganih ispita, za žene koje su učestvovala u programu Dritare Jete i drugim programima za nadoknađivanje obrazovanja (programi kompenzacionog obrazovanja) da bi se osiguralo da polaznice koje žele da nastave dalje školovanje ili koje traže zaposlenje dobiju odgovarajuća prava.
- Utvrditi objektivne kriterijume za ovlašćene instruktore za odrasle kako bi dobili punu akreditaciju na osnovu nezavisno sprovedenog ispita i predvideti adekvatnu nagradu za ovlašćene instruktore opismenjavanja
- Proširiti program na dodatne opštine i slati mobilne timove fokusirajući se naročito na najsiromašnije i teško dostupne žene
- Organizovati rasporede održavanja kurseva u skladu sa potrebama žena, uključujući intenzivne kurseve tokom zimskog perioda.
- Ulagati u kampanju za podizanje javne svesti u saradnji sa opštinama, opštinskim biroima za zapošljavanje i seoskim starešinama kako bi podstakli više žena da učestvuju

Angažovati aktere i eksperte za obrazovanje izvlačeći pouke i učeći se najboljoj praksi iz Programa za opismenjavanje žena radi prilagođavanja drugim neformalnim programima za obrazovanje odraslih

MEST, MTI,
Pedagoški institut,
opštine,
Međunarodne organizacije,
NVO,
Mediji

<p>Nacionalna migraciona politika</p> <ul style="list-style-type: none"> • Učiniti obrazovanje i osposobljavanje sastavnim delom nacionalne migracione politike na osnovu označenih potreba tržišta rada u zemljama članicama EU i drugim zemljama recipijentima • Sklopiti bilateralne sporazume sa zemljama članicama EU i susednim zemljama o planovima za migraciju radne snage • Rešiti praktična pitanja, od penzionih prava do naknada iz zdravstvene zaštite uključujući sva relevantna ministarstva u koordiniran i sveobuhvatan proces 	<p>MLSW, MEST, MAFRD, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo zdravlja, Kabinet predsednika Vlade Međunarodne organizacije</p>
<p>Ruralna diversifikacija</p> <ul style="list-style-type: none"> • Razviti strategije za obogaćivanje ruralne privrede Kosova preko ciljanog osposobljavanja i obrazovanja u nameri da se unapredi produktivnost poljoprivrede, pređe na posao van farme i stvori dohodak kroz samozapošljavanje • Učiniti žene poljoprivrednike i omladinu centralnim stubom strategije za razvoj ruralnog Kosova, i poboljšati pristup poljoprivrednim inputima i tehnologijama, kreditima i savetodavnim službama u poljoprivredi • Oživeti zanimanje za poljoprivredno obrazovanje i osposobljavanje i obnoviti stručne profile vezane za poljoprivredu na nivou srednje škole sa nastavom zasnovanom na modernim programima, koja je usmerena ka unapređenju produktivnosti i stvaranju dohotka za poljoprivrednike • Ojačati saradnju sa Ministarstvom poljoprivrede i projektom SASS²³⁵ koji finansira EU • Napraviti specijalan program obuke koji integriše elemente predstručnog i stručnog osposobljavanja orijentisan na ruralnu diversifikaciju i ruralno preduzetništvo (npr. prerada i pakovanje hrane, marketinške veštine, stočarstvo, poljoprivredne tehnologije i ostalo) 	<p>MAFRD, MLSW, MEST, EAR, Međunarodne organizacije</p>

235 Jačanje savetodavnih i finansijskih usluga za razvoj ruralne privrede na Kosovu, projekt koji finansira EU kao podrška Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja za savetodavne službe u poljoprivredi.

Uspostaviti tesnu saradnju između MEST i opština

- Uključiti opštine u obrazovanje prilagođeno lokalnim potrebama i kampanje po udaljenim selima kako bi se suzbila nepismenost i predrasude
- Osmisliti nagrade za pismenost, nagrade za najbolje učenike i nagrade za nastavnike kao deo nacionalne kampanje kojom se podstiče kultura učenja
- Prikupiti dodatna sredstva za nepovratnu novčanu pomoć za obrazovanje seoskih devojaka i odraslih početnika i drugih marginalizovanih učenika.
- Obezbediti mere za subvencionirani transport i dnevne centre za decu čije majke nemaju nikoga da ih pazi ili ponuditi smanjenje poreza firmama koje pružaju ove usluge
- Organizovati kampove u kojima će specifične grupe početnika učiti tokom letnjih meseci
- Odrediti zaduženja i odgovornosti između MEST i opštinama osnovu temeljne analize i usklađivanja postojećih zakona i strategija

MEST, opštine i lokalne organizacije građanskog društva

MEĐUNARODNA POMOĆ

- Evropska unija i druge zainteresovane vlade i donatori treba da obezbede dodatna finansijska sredstva za razvoj nacionalnog sistema obrazovanja i osposobljavanja odraslih
- Donatori treba da obezbede povećane finansiranje za obrazovanje, obuku i doživotno učenje kako bi pomogli Ministarstvu u projektovanju nacionalne mape puteva za razvoj ljudskog kapitala na osnovu čvrstih dokaza i dodatnih istraživanja
- Donatori treba da obezbede dodatnu izgradnju kapaciteta preko unapređenog sparivanja i razmene programa u okviru MEST, MLSW, MAFRD i na opštinskom nivou
- Olakšati razmenu iskustava i pouka između država članica EU i kosovske Vlade
- Istražiti opcije za značajno unapređenje mobilnosti radne snage kao odgovor na naznačene potrebe tržišta rada
- Bez odlaganja početi pregovore sa Vladom Kosova o bezviznom putovanju kao deo evropske strategije da se prevaziđe izolacija Kosova i unaprede kontakti među ljudima

Države članice
EU, kosovska
Vlada,
Međunarodne
organizacije

ANEKS I: PREDLOG ZA SISTEM OSNOVNOG OBRAZOVANJA I OSPOSOBLJAVANJA ODRASLIH

Predlog je da se izgradi Sistem za osnovno obrazovanje i osposobljavanje odraslih (ABETS), (videti tabelu na sledećoj strani) koji

- je deo kosovskog školstva;
- integriše postojeće odredbe kao što je Program za osnovno obrazovanje odraslih žena i devojaka 'Dritare Jete' ("Prozori u život");
- je ekvivalentan Nivou 1 (svedočanstvo po završetku obaveznog obrazovanja) budućeg Nacionalnog okvira kvalifikacija, Nivou 1 i 2 Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja (ISCED) i 9 godina obaveznog opšteg obrazovanja;
- je zasnovan na Novom okviru nastavnog programa Kosova;
- je otvoren, fleksibilan i koji doprinosi izgradnji kulture doživotnog učenja na Kosovu;
- kombinuje teorijske i praktične (stručne) sadržaje učenja;
- modularan i zasnovan na ishodu;
- je usmeren posebno ka potrebama za učenjem i interesima seoskog stanovništva, omladine;
- za ciljne grupe ima žene, etničke manjine i marginalizovane grupe;
- koristi postojeće resurse i mere; i
- je glavni element sistema i strategije doživotnog učenja na Kosovu.

ANEKS I: NASTAVAK

Novi okvir za nastavni program Kosova (formalno obrazovanje)	Dopunska nastava za manjine (oni koji su napustili školu pre 15. godine)	Program neformalnog opšteg obrazovanja (počeo 2005. god. – treba da se postepeno povuče)	Program za osnovno obrazovanje odraslih "Dritare Jete" (neformalno obrazovanje za žene, počeo 2001. godine)	Osnovno obrazovanje i osposobljavanje odraslih (neformalno obrazovanje & osposobljavanje)	Nivoi po međunarodnoj standardnoj klasifikaciji obrazovanja ISCED	Nacionalni okvir kvalifikacija (predlog)		
9		9		4	ISCED 2	Q1 (Svedočanstvo po završetku obaveznog školovanja)		
8		7 + 8		3				
7		5 + 6		IV.	2		ISCED 1	
6				3 + 4				III.
5			1 + 2	II.	1			
4		I.						
3								
2								
1								

ANEKS II: TABELA POTREBA ZA KVALIFIKACIJAMA

Tabela: Kvalifikacije su rangirane prema učestalosti pominjanja

Sektor Sifra	Tražena kvalifikacija	Učestalost
O	svedočanstvo za frizera	8
D	inženjer tehnologije/elektroinženjer/inženjer elektrotehnike	7
D	Industrijska i proizvodna stručnost (nameštaj, plastika, opeke, obrada drveta)	6
D	Od kojih stručnost u prehrambenom sektoru (mlin, pekara)	5
G	prodavac/prodavačica	5
O	marketing	4
O	jezici (poslovni engleski)	3
O	stručnost za krojenje	3
H	konobar (strani jezici)	3
D/A	tehničar	2
D/A	laboratorija (prehrambeni sektor)	2
O	administrativni pomoćnik	2
H	kuvar/kuvarica	2
A	poljoprivredni fakultet	2
D/A	stručnost za vinogradarstvo	1
D	mašinski inženjer	1
D	obrada metala (rezbarenje)	1
D	ekonomista	1
D	ambalaža	1
H	gastronomija/hotelijerstvo	1
O	instruktor vožnje	1
J	računovođa	1
N	stomatologija (dentalna implantacija)	1
N	farmaceutski pomoćnik	1
J	blagajnik	1
J	službenik za finansijske zajmove	1
O	kompjuterska pismenost	1
O	putna agencija kompjuterski sistem	1
		68

ANNEKS III: UZORAK ANKETE: ŽENE

učesnice (sa položenim ispitom)

učesnice (napustile školu)

ostale

A. Lični podaci

Ime/Prezime: _____;

Starost: _____;

Mesto: _____;

Lični status: udata

neudata

razvedena

udovica

Koliko deca imate? Ukupno: _____

dečaka _____ (navesti godine) devojčica _____ (navesti godine)

Kurs za opismenjavanje (WLC): _____ (npr.: 2002, 3 godine)

WLC ispit: da (položila)

da (nije položila)

ne

Ako je odgovor NE, molimo navedite razloge

Ostalo obrazovanje : _____

(npr. 6 godina osnovne škole, 1992-1998)

Druga stručna obuka:

(npr.: 3 meseca krojačkog kursa, u Srbici/Skenderaj, 2004. godine, organizovao GTZ)

B. Program za opismenjavanje žena

Kako ste saznali o programu za opismenjavanje žena?

- kontaktirana od strane NVO
- usmeno (komšije, prijatelji)
- javna institucija (opština, Ministarstvo obrazovanja, Ministarstvo rada)
- oglasi, brošure, i slično
- ostalo (navesti) _____

Motivacija za učestvovanje?

- da postane nezavisnija: (npr. da bi mogla da glasa, da ide u banku, itd.)
- da radi
- da nastavi školovanje
- ostalo (navesti) _____

Sa kakvim izazovima ste se suočili pohađajući kurseve opismenjavanja?

(Ili, navedite razloge zašto se napustili kurs)

- otpor porodice (glave domaćinstva, muža, svekrve)
- finansijska ograničenja (transport, ostalo)
- porodične obaveze (briga o deci, kuvanje, rad na imanju)
- društveni pritisak (stid)
- ostalo (navesti) _____

Kako sada koristite svoje znanje?

_____

Da li biste želeli da nastavite sa svojim školovanjem?

- osnovna škola do 9. razreda
- srednja škola
- fakultet
- stručno osposobljavanje:
- ostalo (navesti) _____

Da li biste želeli da radite van kuće?

da ne ne znam

Ako je odgovor DA, kakvu vrstu posla biste želeli da imate?

Navesti vrste posla/zanimanja _____

Ako je odgovor DA, koja vrsta obuke/kurseva bi vam bila potrebna ili koje obuke/kurseve biste pohađali pre nošto počnete da radite?

Navesti: _____
_____

Ako je odgovor NE, zašto ne radite?

- žene ne bi trebalo da rade van svoje kuće
- počeli ste da radite ali ste opet izgubili posao
- nema slobodnih mesta
- ima slobodnih mesta, ali vam ne odgovaraju zbog:
  - otpora porodice (glave domaćinstva, muža, svekrve)
  - finansijska ograničenja (transport, ostalo)
  - porodične obaveze (previše posla u kući, briga oko dece, kuvanje, rad na imanju)
  - niste imali potrebne kvalifikacije
- ostalo (navesti) _____

Koje profesije/zanimanja su po vama prikladni za ženu?

Navesti _____

Pod kojim uslovima biste razmišljali o zaposlenju van kuće?

- besplatan dečji boravak (predškolsko, obdanište)
- minimalna plata (navesti) _____
- navesti mesto _____
(npr. u istom selu, ne predaleko - da može pešice da se stigne, samo sa članovima porodice, itd.)
- ostalo (navesti) _____

DOSTIZANJE LISABONA

PROCENJIVANJE POTREBA ZA STRUČNIM OSPOSOBLJAVANJEM
I MOGUĆNOSTI ZA OTVARANJE NOVIH RADNIH MESTA ZA SEOSKE ŽENE

C. Podaci o domaćinstvu

Starosna struktura članova domaćinstva

Starosna struktura	Muških	Ženskih	UKUPNO
0 - 15 godina			
16 - 65 godina			
65 +			
UKUPNO			

Članovi domaćinstva koji su u inostranstvu

Starosna struktura	Muški	Ženski	UKUPNO
0 - 15 godina			
16 - 65 godina			
65 +			
UKUPNO			

Navesti srodstvo

Nivoi obrazovanja u domaćinstvu

Broj članova porodice koji pohađaju školu	Muški	Ženski	UKUPNO
Predškolsko			
Osnovna škola			
Srednja škola			
Fakultet			
Neko drugo visoko (tercijarno) obrazovanje			
Neko drugo stručno osposobljavanje (navesti)			
UKUPNO			

Radno sposobni članovi domaćinstva

Nivoi obrazovanja 16 -gore	Muški	Ženski	UKUPNO
(A) Nepismeni			
(B) < Osnovna škola (navesti koliko godina)			
(C) Osnovna škola			
(D) Srednja škola			
(E) Fakultet			
(F) Neko drugo visoko (tercijarno) obrazovanje			
(G) Neko drugo stručno osposobljavanje (navesti)			
UKUPNO			

Struktura poljoprivrednog dobra

Zemljište

 1-2 ha 2-5 ha 6-10 ha više od 10 ha (navesti koliko) _____Da li obrađujete zemlju Da Ne

Stoka

 1-3 krave 3-6 krave više od 6 krava (navesti koliko) _____

Podaci o zaposlenosti domaćinstva

Zaposlenih članova	Opšti podaci			Mesto zaposlenja/delatnost	Dohodak (prosečni mesečni)
	M/Ž	Starost	Nivo obrazovanja (A-G)		
Osoba 1					
Osoba 2					
Osoba 3					
Osoba 4					
Osoba 5					
			UKUPNO	Prosečni mesečni dohodak:	

Registrovanih nezaposlenih _____ (navesti broj i pol)

Prosečan mesečni prihod domaćinstva

Prihod od zaposlenja/delatnosti _____

Prihod od prodaje 'poljoprivrednih' proizvoda _____

Socijalna pomoć _____

Penzija _____

Ostalo (novčane doznake) _____

UKUPNO: € _____

D. Glava domaćinstva

Glava domaćinstva	☐ Muškarac	☐ Žena
Starost		
Obrazovanje (A, B, C, D, E, F, G)		
Navesti koji fakultet/škola		
Ostala stručna osposobljavanja (navesti)		
Zaposlen	☐ plaćen (redovno)	☐ neplaćen
Ostalo (penzija, invalidnina, socijalna pomoć)		

Glava domaćinstva: Stavovi o radu

Da li želite da vaša žena/kćerka radi van kuće?

da ne

ako je odgovor NE, objasnite zašto _____

_____

Koje profesije smatrate prikladnim za ženu?

Navesti: _____

Da li biste dozvolili svojoj ženi/kćerci da radi u sledećim profesijama:

Taksi-vozač	☐ da	☐ ne
Prodavačica (prodavnica)	☐ da	☐ ne
Konobarica	☐ da	☐ ne
Stolar	☐ da	☐ ne
Administrativni pomoćnik	☐ da	☐ ne

Da li biste podržali svoju ženu/kćerku (između ostalog i finansijski) da nastavi sa školovanjem i/ili pohađa kurseve za stručno osposobljavanje?

da, koliko _____

ne

zavisi (objasnite) _____

KRAJ UPITNIKA

ANEKS IV: UZORAK ANKETE: PREDUZIMAČI

A. IDENTIFIKACIJA PREDUZEĆA/POSLODAVCA

Naziv preduzeća: _____

Opština/Mesto: _____

Ime vlasnika _____ Kontakt detalji: _____

Vrsta vlasništva   Privatno   Javno   Društveno/Komercijalizovano

Opšti podaci

Datum osnivanja _____ Datum privatizacije _____

Glavna privredna delatnost (NACE) _____

Primer proizvedenih proizvoda ili pruženih usluga:

_____

B. TRENDOVI ZAPOSŁJAVANJA

Broj redovno zaposlenih radnika danas (npr. koji primaju redovnu mesečnu platu)

Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

Sezonski radnici: Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

Broj redovno zaposlenih radnika kada je preduzeće bilo prvi put osnovano (ili privatizovano)

Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

Sezonski radnici: Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

Broj radnika pre 2 godine

Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

Sezonski radnici: Muški _____ Ženski _____ Ukupno _____

DOSTIZANJE LISABONA

PROCENJIVANJE POTREBA ZA STRUČNIM OSPOSOBLJAVANJEM
I MOGUĆNOSTI ZA OTVARANJE NOVIH RADNIH MESTA ZA SEOSKE ŽENE

C. NIVOI OBRAZOVANJA/STRUČNE SPREME

Koliko vaših radnika radi na sledećim radnim mestima?

	Radna mesta	M	Ž	Ukupno
A.	Direktori; Menadžeri; Vlasnici			
B.	Administrativna i činovnička radna mesta			
C.	Radnici/Službenici [angažovani u suštinskoj delatnosti firme; npr. proizvodnja opeke, prodaja u prodavnici, itd.]			
D.	Pomoćno osoblje (čuvari, spremačice, itd.)			
E.	Ostalo			

Školska sprema osoblja

Obrazovanje	Ukupno	M	Ž	Prosečna mesečna plata
Fakultetska diploma				
Drugo visoko obrazovanje				
Srednja škola				
Osnovna škola				
Manje od osnovne škole				

Za koja zanimanja/delatnosti u vašem preduzeću su potrebni samo osnovna pismenost i numerička pismenost (manje od završene osnovne škole?)

Broj: _____ Navesti: : _____

D. SLOBODNA MESTA – ZAPOŠLJAVANJE

Kako ste ranije zapošljavali?

U okviru porodice: _____ (navesti broj)

Preko novina/radija/drugih vrsta oglašavanja _____

Preko opštinskog biroa za zapošljavanje/Centra za stručno osposobljavanje: _____

Ostalo: _____ (navesti)

E. BUDUĆI TREND OVI ZAPOŠLJAVANJA

Da li očekujete da će se vaša firma širiti u sledećih pet godina?

da   ne   ne znam

Ako je odgovor DA, konkretno u kojim oblastima očekujete širenje?

Navesti: _____

F. BUDUĆE POTREBE ZA KVALIFIKACIJAMA

Da li očekujete da ćete zaposliti novo osoblje u sledećih 12 meseci?

da   ne   ne znam

Ako je odgovor DA, na koja radna mesta i koje su minimalne potrebne kvalifikacije (npr. prodavac/prodavačica, srednja škola, 2 godine iskustva)

Navesti: _____

_____

G. ANALIZA POTREBA ZA OSPOSOBLJAVANJEM

Koje kvalifikacije nedostaju u vašem preduzeću i kakva dodatna obuka bi bila potrebna vašim radnicima?

Navesti _____

Da li biste bili voljni da platite za dodatnu obuku vaših radnika?

da   Koliko: _____   ne

Da li ste ranije organizovali ili učestvovali u bilo kojoj obuci na radnom mestu ili stručnom osposobljavanju?

da   ne

Navesti _____ (npr. program osposobljavanja ILO)

DOSTIZANJE LISABONAPROCENJIVANJE POTREBA ZA STRUČNIM OSPOSOBLJAVANJEM
I MOGUĆNOSTI ZA OTVARANJE NOVIH RADNIH MESTA ZA SEOSKE ŽENE

Da li ste ikada ranije saradivali sa nekom od sledećih ustanova, i ako jeste, kako?

- opštinskim biroom za zapošljavanje   srednjim stručnim školama
 centrima za stručno osposobljavanje   nevladinim organizacijama

Navesti : _____

Za koji od kurseva osposobljavanja koji se nude u vašoj opštini i/ili najbližem centru za stručno osposobljavanje smatrate da su najkorisniji?

- Navesti: _____
 Ne znam za ove kurseve

(UPOREDITI SA LISTOM KURSEVA KOJI SE NUDE U DOTIČNOM MESTU)

Da li znate koje se specijalizacije nude u srednjim stručnim školama u vašoj opštini?

- da   ne   ne znam

(UPOREDITI SA SPECIJALIZACIJAMA KOJE SE NUDE U DOTIČNOM MESTU)

H. STAVOVI PREMA ZAPOŠLJAVANJU ŽENA

Ako se isto radno mesto kandiduju muškarac i žena sa istim kvalifikacijama, koga biste zaposlili?

- muškarca   ženu   Obrazložite zašto: _____

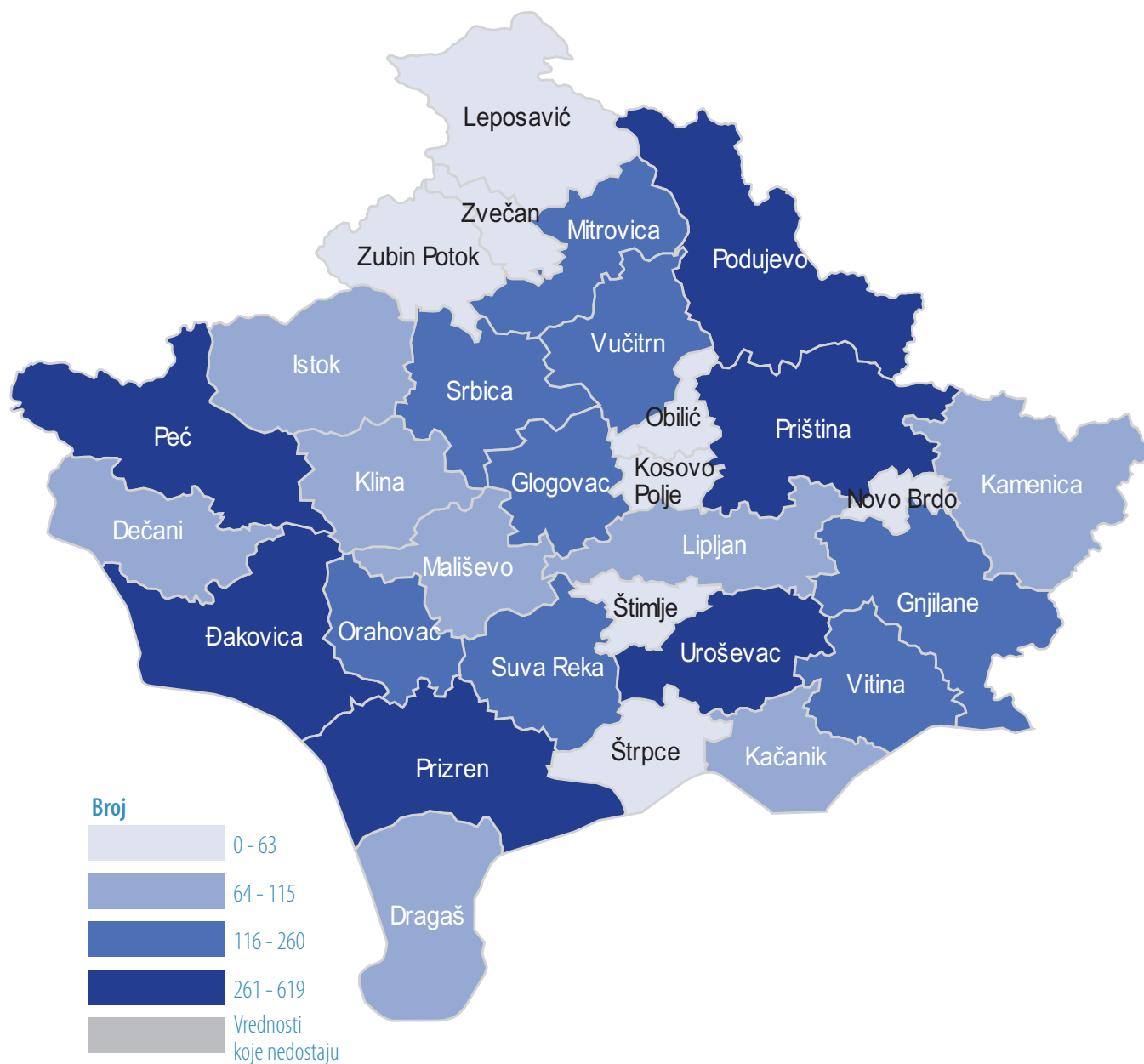
Koja radna mesta/zanimanja smatrate prikladnim poslom za ženu?

Navesti: _____

KRAJ UPITNIKA

ANEKS V: MAPA KOSOVA

Izvor
MONT/SVIO_Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnologiju

Naznaka: Granice i imena prikazana i dizajn koji je upotrebljen na ovoj mapi ne predstavlja zvanični stav Ujedinjenih Nacija